

Diamantstein Zsuzsa

Életrajz

Diamantstein Zsuzsa fürge mozgású, nyílt tekintetű asszony. Szívesen beszélt családjáról és saját magáról, némi humorral színezve. Egyedül él egy hámszobás panellakásban a város egyik legszebb részében, az Orvosi Egyetem közelében. Otthonában régi kényelmes bútorok veszik körül, kedvence egy régi hintaszék, amit a fiaitól kapott. A falakon amatőr festmények, a polcokon rengeteg könyv. Férje már nem él, fiaival, lányunokáival és a rokonokkal rendszeresen tartja a kapcsolatot. Igen aktív élete van, két unokája nála kosztol minden nap.

Az apai részről a Riegelhaupt család zakopanei eredetű, tehát Lengyelországból származnak. Érdekes módon a lágerben, ahol voltam [Kraków-Płaszówban, Lengyelországban], lengyelekkel voltam együtt – tekintettel arra, hogy tudtam németül, tudtam velük beszélni –, s akkor ott egy bácsi, amikor én megmondtam, hogy engem hogy hívnak, elmondta, hogy Zakopanében volt is egy Riegelhaupt ulica, tehát egy utca, és volt egy Riegelhaupt nevű suszter. Az apai nagytatát Riegelhaupt Sámuelnek hívták, ezt lefordítva, mondjuk, Riegel az zár és Haupt az fő. Fogalmam sincs, hogy körülbelül milyen évben született nagyapa, és mikor került Ólubló mellé. Nagyszüleim Ólubló mellett éltek, Csehszlovákiában, jobban mondva, az valamikor Lengyelországhoz tartozott, de most ez Szlovákiában van. [Ólubló, ma Stara Lobovna, néhány másik szepességi várossal a 17. században el volt zálogosítva a lengyel királynak (Magyarország akkor török uralom alatt volt), 1772-ben azonban visszakerült a magyar koronához. A 19. század vége felé megszűnt rendezett tanácsú város besorolása, ekkortól fogva nagyközségi státusa volt. Járási székhely volt, 1910-ben 1800 lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]

Az édesnagymamát [az apai nagymamáról van szó, aki korán meghalt, és volt „mostoha” nagymama is] Goldman Reginának hívták, tudom, hogy Szlovákiában született, de nem tudom, mikor. Háziasszony volt. Nem tudom, milyen volt az iskolai végzettsége, de németül beszélt, és vallásos volt. Nagymamáék sokan voltak testvérek, de én csak háromról tudok valamennyit. Az egyik volt Goldman Fülöp, fakereskedő és a testvére, Goldman Henrik, aki szintén fakereskedő volt. Ők alapították a lónyai fűrészgyárat. Ők aztán Budapestre kerültek, hogy hányban, nem tudom, és mindketten a végén ott is haltak meg. Fülöp a Tanácsköztársaság idején, mikor már Pesten élt, megváltoztatta a nevét Gátira, és kitért unitárius vallásra, egy gyapjúfésűldéje volt. Később, még a második világháború után is élt. Henrik, ő nem tért ki, és nem is változtatta meg a nevét. A két testvér véletlenül két lánytestvért vett el feleségül, Bergernek hívták őket, úgy emlékszem, ők is valahol Hunyad megyéből származnak, Hátszeg vidékéről, de nem vagyok benne biztos. Fülöpnek a házasságából egy lánya született, Ágnes, ő Budapestre ment férjhez, gyereke nem volt, és sajnos meghalt ő is a második világháború után. Henriknek két fia volt, Sándor és Károly. Sándornak nem volt gyereke, Károlynak van egy lánya, aki most is Budapesten él. Tartom a kapcsolatot Károlynak a lányával, akit Verának hívnak, nincsen férjénél. Ritkán beszélgetünk esetleg telefonon, vagy néha felmegyek Budapestre, és akkor találkozunk. A nagymamának csak egy leánytestvéréről tudok, akit Szabinnak hívtak, ő Hátszegre [Hátszeg Hunyad vm.-ben lévő rendezett tanácsú város volt, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 3100 főnyi lakossal. A lakosok 48%-a volt román nemzetiségű, 46%-a magyar és 4% német. Trianon után

a város Romániához került. – A szerk.] került, oda ment férjhez egy Ábrahám József nevű fáshoz. A második világháború után haltak meg. Az egyetlen lányuk Erzsébet, Dévára [Déva város Hunyad vm. székhelye volt, itt voltak a megyei hivatalok, állami főreáliskolája és tanítóképzője volt. 1910-ben is, 1920-ban is 8700 fő lakta, kétharmad részt magyar nemzetiségűek. Trianon után a város Romániához került. – A szerk.] ment férjhez. Erzsikének két lánya van, akik Izraelben élnek, de nem tartom velük a kapcsolatot.

Apai nagyszüleimnek két fiuk volt, édesapám, Fülöp és az öccse, Sándor. Több gyerek nem volt, mert az első felesége 1890-ben halt meg, akkor, amikor a kisebbik fiú megszületett. Nagypapa özvegyen maradt két kicsi gyerekkel, megnősült, elvett egy özvegyasszonyt. A mostohanagymama nevét nem tudom, csak úgy, hogy Frissné. Zsidó volt. Én egyáltalán nem is emlékszem rá, de tudom, hogy nagyon szépen nevelte a két mostohagyereket, éppen úgy, mint a saját gyereket, akit Friss Árminnak hívtak. Ő édesapámnál idősebb volt, de úgy nőttek fel, mint az édestestvérek.

Nagypapa [az apai nagyapáról van szó] egy nagybirtokosnak volt a gazdatisztje. Mikor én megismertem, vagyis amire én visszaemlékszem, egy öreg bácsi volt, akkor már nem dolgozott, de nyugdíjat kapott ettől a volt gazdájától, mert olyan becsületesen – nem tudom, hány évig – vezette a nagybirtokot. Falun lakott, Ólubló mellett, de közel volt [Ólublóhoz], mert lovas kocsival mentünk ebbe a faluba, amit ha jól emlékszem, Knézának hívtak. [Minden bizonnyal nem Knézáról [Árva vm.], hanem a Ólublóval szomszédos Gnédzáról van szó, az egykori 16 szepesi város egyikéről, amely ekkoriban már csak nagyközségi státussal rendelkezett. – A szerk.] Nem volt messze Kassától [99 km távolságra], mert oda mentünk be vásárolni jobb dolgokat, és autóbusszal lehetett közlekedni Kassa és Ólubló között. Nagypapának egy kis szép háromszobás lakása volt, nagyon érdekes az ottani építkezés. Ahogy visszaemlékszem, az utcáról egyenesen be kellett lépni a házba, ahol egy ilyen hosszabb beépített folyosó volt, onnan nyíltak a szobák, sőt ebben a zárt folyosóban egy kemence is volt, télen ott sütötték a kenyeret. A folyosó végén szintén egy ajtó volt, ami kivezetett az udvarra. Ott kicsi kert volt, tehenet is tartottak, szolgálóleány volt, aki ott rendezte ezeket a dolgokat.

Nagypapa vallásos zsidó volt, nem volt pajeszes, de keményen tartotta a zsidó előírásokat, feltette az imaszíjakat, emlékszem, mindennap imádkozott. Emlékszem a kamrára, ami egy hűvös nagy helyiség volt, ahol nagypapa reggelként imádkozott, és természetesen az ünnepnapokon a megfelelő rítust megtartotta. Azt nem tudnám megmondani, hogy ott falun lett volna zsinagóga, de ő otthon imádkozott, és arra emlékszem még, hogy egy köztisztelőben álló valaki volt. A falubeliek jártak nagytatához tanácsért, mert egy okos, bölcs, öreg zsidó bácsi volt, akinek szívesen meghallgatták a véleményét és a tanácsait. Nem csak a zsidók jártak hozzá, hanem a falu lakossága, ott tótok laktak tulajdonképpen – mert a szlovákokat úgy is nevezik –, és ahogy én visszaemlékszem, németül folyt a beszélgetés. Nagypapánál otthon németül beszéltek, nem jiddisül, mert jiddisül egyikünk sem tudott, erre emlékszem. Mi egyszer voltunk ott, édesapám halála után, többé nem. Kóser háztartása volt, én még most is érzem annak a fahajas kalácsnak az illatát, amit szombatra sütöttek. A felesége nem hordott parókát, de vallásos emberek voltak. Mikor ők megérkeztek hozzánk, Lónyára látogatóba – ezt a meséből [családi elbeszélésből] tudom, én akkor egész kicsi voltam –, az összes edényeket anyukám kicserélte, mert ők kóserek voltak. Mi nem voltunk otthon kóserek, de az ő tiszteletükre ezt megtartották.

Édesapám 1928-ban halt meg Marosvásárhelyen, és akkor elmentünk együtt, anyukám, a nagybácsim, Sándor és Regina, a felesége – ott [nekik] nem volt gyermek –, hogy nagyapának megmondják, hogy meghalt a fia. A nagyapát akkor láttam utoljára. Tekintettel arra, hogy csak én voltam egyedül Riegelhaupt unoka, és hogy egy vigasztalás legyen, elvittek engem is. Pár hétig voltunk ott, Friss Árminnál, a nagybácsinál laktunk Ólublón és a nagyapánál is. Ezután rövidesen meghalt nagyapám is, körülbelül 1930-ban, Ólublón. A temetésre, azt hiszem, már senki nem ment el [Romániából]. Azt hiszem a nagybácsim, Sándor se ment el. Akkor már ugye határ volt, és nehezebb volt utazni. Hát, ott volt ez a Friss Ármin, a [nagyapám] nevelt fia és a két gyereke [valószínű, ők temették el a nagyapát].

Friss Ármin idősebb volt, mint az én édesapám. Ő Ólublón lakott, ott jól menő ügyvédi irodája volt. Egy nagyon jól szituált valaki volt, és egy nagyon szép, majdnemhogy kúriája volt, nagy kerttel, lovas kocsija kocsissal. Arra emlékszem, hogy ott náluk voltam 1928-ban, miután édesapám meghalt. Árminnak egy nagyon kedves felesége volt, csak a keresztnévét tudom, hogy Aranka. Ő szintén szlovákiai volt, közel Kassához, oda való volt. Két gyerekük volt, az egyik Ödön, a fiú és Márta, a lány, jóval idősebbek, mint én. Márta, abban az időben, amire én visszaemlékszem balettiskolába járt Drezdába, de egy baleset folytán nem folytatta a mesterséget, hanem beiratkozott az egyetemre filológiára. A fiú szintén jogot végzett. Friss Árminnak az élete nagyon érdekes, mert a felesége meghalt, nem tudnám megmondani, mikor, ő özvegyen maradt, és egy adott pillanatban, a felesége halála után depressziós állapotba került: idegileg teljesen összeroppant, és vallási mániába esett. Az 1930-as években eljött Romániába, és Kolozsváron véletlenül találkoztam vele is és a lányával is, és nagyon kellemes napokat töltöttünk együtt, de ő akkor már tökéletesen rendben volt. Ármint, a [második világ]háború alatt elvitték, és elpusztult, tehát róla aztán semmit nem tudtunk. A fia, Ödön, aki baloldali gondolkodású volt, megnősült, egy cseh nőt vett el feleségül, és átszökött a Szovjetunióba, még a háború előtt. Utólag tudtuk meg, hogy visszakerült Csehszlovákiába, és Pozsonyban magas pozíciója volt, első titkár volt. Sándor nagybácsimmal nem tartotta a kapcsolatot, félt, hogy az ő pozíciójában egy volt fakereskedő nehogy bajt csináljon neki, holott a nagybácsimat senki nem üldözte, nagyon szerették, nem volt semmi probléma vele. Ödön elvált a feleségétől, közben Csehszlovákiában is változott a rezsim, és ő többé nem volt első titkár, hanem valahol egy történelmi múzeumban dolgozott Pozsonyban. Ennyit tudok róla, aztán elvesztettem teljesen a kapcsolatot vele. Ármin lánya, Márta, amikor Hitler megszállta Csehszlovákiát [1939-ben], átmenekült Budapestre azzal a gondolattal, hogy ott nem lesz semmi probléma, de ott a nyilasok elkapták és megölték. [Mindezt] Sándor nagybácsim tudta meg, tehát Márta sem élte túl a zsidó tragédiát.

A férjemmel csináltunk egy nagyon szép utat [az akkori Csehszlovákiába] 1980-ban, ez alkalommal szerettem volna látni az őseim lakóhelyét, és hogy nagyapa sírját megkeressük. Tudtam, hogy senkit sem találok élve, mert mindenki elpusztult, egyesek természetes halállal, a többiek a holokauszt áldozatai lettek, de akartam látni. Eljutottam Ólublóig, ugyanúgy láttam a kisvárost, természetesen kifejlődve óriási tömbházakkal. Hatéves koromból visszaemlékeztem: a főterén volt egy kis park és egy templom, Árminnak a házát csak sejtettem, hogy melyik ház, mert senki túlélővel nem tudtam beszélni, és arra azt mondták, hogy az most mozi. Ragaszkodtam, hogy menjünk el a faluba, ahol nagyapa élt, és keressük meg a sírját. Az autóbuszon, amivel Kassáról Ólublóra mentünk, érdeklődni szerettem volna a falu után, de a szlovákok nem akartak semmilyen nyelven beszélni, se németül, se angolul, semmilyen [más] nyelven, úgyhogy nem tudtam

érdeklődni. Mikor már jöttünk vissza, az autóbuszmegállónál egyszer csak hallok magyar beszédet, és így tudtuk meg, hogy az autóbusz elment addig a faluig is, ahol a nagyapám lakott, de mi ezt nem tudtuk [előzőleg], és már nem tudtunk oda visszamenni.

Édesapám, Riegelhaupt Fülöp 1887-ben Ólubló [Szepes vm.] mellett született [Nyilván Gnédzán, ahol a szülők laktak. – A szerk.]. Sándor nagybácsim mesélte, hogy tanító járt hozzájuk, nem tudom, egy-e vagy több, de így tanultak meg írni, közben jártak a falusi elemibe is, nem tudom precízen, hogy hogy végezték ők az iskolát. Mindenesetre mind a kettő nagyon művelt volt, dacára annak, hogy nem volt nem tudom, milyen iskolájuk. Nem tudom, milyen nyelven tanultak akkor, biztos németül vagy magyarul, de tény az, hogy gyönyörűen írtak. Bár úgy tudnának írni most a gyerekek, ahogyan az édesapám (van tőle levelem), és ahogyan a nagybácsim tudott. Nagy műveltsége volt a nagybácsimnak, nagy könyvtára volt később, amikor a Zsil völgyén letelepedett és családot alapított. Édesnagymamának a testvérei, a Goldmanok építettek egy fűrészgyárat Lónyán [Hunyad vm.], románul Lonea, ez egy szénbányatelep Hunyad megyében. Petrozsény mellett van egy pár kilométerre, utána jön Petrilla [a Petrozsény és Petrilla közötti távolság 5 km]. Ezek mind a Zsil-völgyi bányatelepek. Ott volt ez a fűrésztelep, és így került a nagybácsim, Sándor tizenöt éves korában oda, kitanulni a fás mesterséget. Precízen nem tudom a lefolyását az életüknek, de tény, hogy akkor kerültek a Zsil-völgybe [az édesapával együtt], mikor már felnőttek voltak, abban az időben még magyar világ volt [Hunyad vármegye Magyarországhoz tartozott a trianoni békeszerződés előtt, utána pedig Romániához. – A szerk.], és így maradtak itt Romániában. Édesapám vezette a fűrészgyárat, a nagybácsim meg az üzleti részét: utazott, fakeskedő volt. A fások mindig üzleteket kellett kössenek, de rövid ideig tartott ez az egész ügy, mivelhogy édesapám megbetegedett, és lassacskán aztán megszűnt ez az egész telep.

Édesapám, amikor nősülni akart, eljött [Maros]Vásárhelyre, bemutatták anyukát, valahogy így jött össze a dolog, és 1919-ben férjhez ment anyuka. Tulajdonképpen összehozták őket [lásd: házasságközvetítő, sádhén]. [Maros]Vásárhelyen volt megtartva az esküvő, nem tudom, hogy vallásos esküvő volt-e rabbival, de biztos, hogy az volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Egészen biztos, mert arra emlékszem, hogy a legfiatalabb testvére anyukának szintén itt esküdött, és rendes esküvő volt rabbival, hűpével. Anyuka nem mesélt soha az esküvőről, nem is tudom, miért. Ugye, olyan rövid és olyan szomorú házasság volt, összesen kilenc évet éltek együtt, amiből négy vagy öt évet egyik kórházból a másikba mentek.

Az anyai nagyapát Mittelman Árminnak hívták. Lippán [Lippa – nagyközség volt Temes vm.-ben], Arad mellett született 1863-ban, és onnét került Marosvásárhelyre, vagyis előzőleg Szászrégenbe [Rendezett tanácsú város volt Maros-Torda vm.-ben, 1910-ben 7300 főnyi lakossal. Jelentős volt a fakeskedelem. – A szerk.]. Nagyapám egy magas, szép, sudár valaki volt, bajusza volt idős korában is. Öregkorában is nagyon jó megjelenésű volt. Én négy éves voltam körülbelül, amikortól emlékeim vannak róla. Nagyon szerettek engem, én voltam az első unoka, és pláne később, amikor édesapám megbetegedett, édesanyám apámmal járta a kórházakat, és én sok időt töltöttem náluk. Tehát nagyon hozzánőttem, különösen nagyapához, mert hát nagymama már akkor nem élt.

A nagypapának polgári iskola végzettsége volt, az már akkor nagy dolog volt, hogy ha nem is diplomája, de mégis egy középiskolája volt. Így kerülhetett ő a bankba: a Marosvásárhelyi Takarékpénztár igazgatója volt. Pillanatnyilag a Casa Armatei [Katonaság Háza] van ott a sarkon [a Petőfi téren]. Ez egy komoly intézmény volt, tehát neki egy komoly beosztása volt. Nagy

tiszteletnek örvendett, tekintettel arra, hogy nagyon becsületes, értelmes ember volt. Nem volt gazdag soha, őneki fizetése volt, és ebből tartotta el az öt gyermekét és a feleségét. Nagypapák neológok voltak. Nagypapa nem imádkozott otthon, legalábbis az én időmben. Lehet, hogy ifjúkorában igen, de Arad mellett általában asszimilált zsidók voltak, akik a zsidóságukat megtartották, de a magyar kultúrán nőttek fel. Mittelman nagypapa nagyünnepekkor kalappal ment a templomba, amíg élt a felesége, otthon is kóser háztartás volt, de nagymama halála után, miután nagypapa másodszor megnősült, református nőt vett el feleségül, többé nem volt kóser háztartás, de a nagyünnepeket mindig megtartotta.

A nagyszülői ház Marosvásárhelyen volt, [Szász]Régenben csak abban az időben laktak, amikor anyukám és Sándor öccse született. Nagypapának öt gyereke volt, a többiek már itt születtek. Nem tudnám megmondani, melyik évben költözhettek Marosvásárhelyre, de édesanyám már itt járt iskolába, tehát akkor ez azt jelenti, hogy egész kicsi korban került ide. [Maros]Vásárhelyen nagypapáéknak nem volt saját házuk, hanem a Mestitz házban laktak, a Dózsa György utcában – pillanatnyilag a bőrgyógyászat van ott. A Mestitz család lakott az emeleten [a Centropa Scheiner Júliával (szül. Mestitz) is készített interjút, akinek a szüleit említi itt Diamantstein Zsuzsa. – A szerk.], és nagypapák a földszinten laktak, nagyon-nagyon jó viszonyban voltak. Mikor anyuka özvegyen maradt, itt laktunk a nagypapáékkal mi is, addig, míg anyuka két év múlva újra férjhez nem ment. Nagypapáéknak – érdekes módon nagyon jól emlékszem a lakásra – három nagy szobájuk volt, meg konyha, fürdőszoba. Nagymama vezette a háztartást. Két lány volt, magyar lányok voltak, vidékről kerültek be, az egyik segített a konyhán – akkor normális három étkezés volt, és meleg vacsora, tehát ott főzni kellett –, a másik lány takarított, meg biztos a gyerekekre is ügyelt.

Édesanyámék ötön voltak testvérek, ő volt a legidősebb. Utána következett Mittelman Sándor, aki 1898-ban született, ő is Szászrégenben, leérettségizett és tisztviselő ember volt, nem tudnám megmondani, hogy hol. Megnősült, és egy marosvásárhelyi lányt vett feleségül, Dudutz Irének hívták, római katolikus volt. Ők aztán később, az első világháború után, kiköltöztek [Szász]Régen mellé, Marosfelfaluba [Maros-Torda vm.-ben lévő kisközség, 1910-ben 1200 lakossal. – A szerk.], ott volt egy malom, és azt vezette a nagybácsim. Az első világháborúban Sándor olasz fogságban volt, ezüstérmes hadnagy vagy főhadnagy volt, nem tudom pontosan, de ez fontos, mert ennek ellenére elvitték, és úgy pusztult el a deportálásban. Dacára annak, hogy keresztény felesége volt, először fehér karszalagos munkaszolgálatos volt [Fehér karszalagot a zsidó származású keresztények viseltek, vagyis azok a kikeresztelkedettek, akik a hatályos zsidótörvények értelmében zsidónak minősültek. Őket keresztény munkaszolgálatos századokba osztották be. Lásd még: munkaszolgálat. – A szerk.], és utána pedig bekerült egy Ausztriában lévő lágerbe, és ott halt meg. Egy fiuk van, István, ő 1927-ben született Szászrégenben, él még, nem nő, nyugdíjas jelen pillanatban.

A következő, Ágnes 1903-ban született, érettségizett, és egész fiatalon férjhez ment egy Mendel Sándor nevű szászrégeni bankigazgatóhoz. Két gyerekük volt, a lány, Johanna 1926-ban született, a fiú, Tamás 1929-ben. Sajnos mind Ágnes, mind a férje, mind Johanna Auschwitzban elpusztultak. Tamás, ő Kolozsvárt él, mérnökember, most már ő is nyugdíjas, 15 éves volt, mikor deportálták, egy ügyes, talpraesett fiúcska volt, és csodálatos módon túlélte, együtt volt Grün Lacival [A Centropa készített vele is interjút – A szerk.]. Egy ottani német munkavezető nagyon szerette őt, látta, hogy egy egyedülálló gyermek, és igyekezett rajta valamennyit segíteni. Tamás Kolozsváron

él, van két fia, mind a kettő Izraelben él.

Utána következett Aliz, a férje után Vértes, ő 1911-ben született Marosvásárhelyen. 1933-ban, Aradra ment férjhez egy Vértes Gyula nevű kereskedőhöz, festéküzletük volt. A férje meghalt 1955-ben. Aliz nem volt deportálva. Két gyereke van: Vértes Ádám, aki 1936-ban, és Éva, aki 1939-ben született. Mindketten Bukarestben élnek, így 1960 körül Aliz nagynéném is leköltözött a fiához, Ádámhoz. 1986-ban Aliz is meghalt szegény. A két unokatestvérem ott él Bukarestben, mind a kettővel tartom a kapcsolatot.

A legkisebb fiú, Mittelman Gábor 1912-ben született, kereskedő ember volt, egy nagyon bájos, kedves fiú, nem volt nős. A bori lágerben pusztult el, ott állítólag agyonlőtték.

Nagymamának és nagyapának is volt két-két testvére, egymáshoz jártak. Nagy volt a család, tehát egy komoly családi élet is volt. Nagyapának két húga volt, egyiket úgy hívták, hogy Mittelman Dóra, a másikat Rózsi, aki még fiatalabb volt, de hát nekünk olyan öregeknek tűntek, hogy csuda. Nagyon szerettem őket. Dóra mint „vénlány” ment férjhez Lázár Józsefhez, és itt laktak [Maros]Vásárhelyen. Gyerekük nem lett, mert öreg zsidó bácsi volt a férje, de egy nagyon becsületes, rendes, vallásos ember volt. Tojáskereskedő volt, tojásraktára volt itt Marosvásárhelyen, de nem emlékszem, hogy hol. Ők is neológok voltak, párókat nem hordott Dóra, de betartották a zsidó vallás előírásait, kóser háztartás volt, ünnepekkor természetesen elmentek templomba. Az elején, amíg élt Lázár József, akkor a Hosszú utcában [jelenleg 1918. dec. 1. sugárúton] volt háza az öregúrnak. A mai napig is megvan a ház, azon az oldalon, ahol a Rádió Stúdió van, az után, nem tudnám megmondani, hogy hányadik ház, de egy olyan tipikus feljárata van. Nagyon szép, ragyogó tiszta otthonuk volt, korabeli bútorokkal volt berendezve, volt hálószoba, ebédlő, ami abban az időben egy polgári házban volt. Nem tartottak lányt.

Rózsinak a férjét úgy hívták, hogy Spitzer Jakab, aradi volt, ott is éltek. Hát ő meghalt az első világháborúban, hősi halált halt, így került Rózsi tánti fiatal özvegyként Marosvásárhelyre. Nagyapának a háztartását vezette, miután a nagymama meghalt fiatalon. Rózsi tánti nagyon finom ízűen főzött, senki olyan finomat nem főzött, mint ő. Arra emlékszem, hogy nagyon finom purimi tésztát [süteményt] tudott készíteni. Amikor nagyapa megnősült, Rózsi odaköltözött a testvéréhez, Dórához. Együtt laktak, mert aztán Lázár József, idős ember lévén, meg is halt, és ők ketten éltek a nagyapa segítségével. Nagyapa támogatta őket anyagilag, mert akkor nem volt nyugdíj, és nem voltak gazdagok. Aztán elköltöztek onnét [a Hosszú utcából], eladódott a ház, és mert nem volt jövedelmük, nagyapa segítette őket. Egy kisebb lakásba költöztek az úgynevezett Fogház utcába [jelenleg a Retezatului utca], a Fogházzal szemben, ott volt egy bérház, és ott laktak ketten egy szoba-konyhás lakásban, egészen a deportálásig. Fiatalabbak voltak, mint nagyapa, de hát ők is hetvenen felül lehettek már, mikor innen [Maros]Vásárhelyről deportálták őket. Péntek este mindig beállítottak nagyapához, s akkor beszélgettünk – akkoriban nemigen volt rádió, abban az időben nagy dolog volt az ilyesmi. Nagyapának mikor először volt rádiója, ilyen fülhallgatós rádió, egész kislány voltam, olyan 1929-ben lehetett, s az egész család ott ült a fülhallgatókkal, és figyeltük a rádiót.

Nagymamám, Mittelman Árminné, nagyapa első felesége zsidó volt, a leányneve Weisz Sarolta, Belényesen született [Bihar vm.-ben lévő nagyközség]. Nem tudnám megmondani, hogy hol ismerkedtek meg, de nem megrendezett [lásd: házasságközvetítő, sadhen], hanem valószínűleg szerelmi házasság volt – nagymamám egy csinos, bájos, szép asszony volt. A nagymama életében

tartották a zsidó szokásokat, kóser háztartást vezettek. Nagyapa nem volt egy vallásos ember, nem volt ortodox beállítottságú, hanem neológ. Nagymamám nagyon korán, 1926-ban meghalt, agytumora volt, és ezért vezette egy időben a nagyapám testvére, Rózsi tánti a háztartást, de akkor is rendesen megtartottuk az ünnepeket, például a Pészahot kicserélt edénnyel, kenyér nélkül, a szédereket. El volt téve egy garnitúra konyhai edény, no meg az ebédhez való porcelán, és amikor jött a húsvét, akkor az ezelőtti edényeket eltették egy ládába, és elővették azt, ami nem volt homesz [Hámeces, azaz ami nem érintkezhetett a hameccel. – A szerk.]. A széderestéket a nagytata vezette, és akkor összegyűlt a család, aki még volt.

Az édesnagymama, Weisz Sarolta családjáról amit tudok, hogy talán hat leánytestvér volt a családban. Az egyik testvére Weisz Rozália, [Maros]Vásárhelyen élt, férjhez ment, és egész fiatalon a férje is és ő is meghalt. Abból a házasságból született egy leánygyermek, Erzsébet, vagyis Böske, akit nagyapáék örökbe vettek, miután árván maradt. Én már nagylány voltam, amikor megtudtam, hogy nem édestestvére, hanem unokanővére volt anyukámnak. Idősebb volt, mint édesanyám, egy vagy két évvel, ott nőtt fel a nagyapáék házában, és nagyapa adta férjhez. Böske László Jakabhoz ment férjhez, ő is zsidó volt. A házasságából született három gyermek: Miklós, Pál és Katalin. Meggyesfalván laktak [Meggyesfalva (Mureșeni), Maros-Torda vm.-ben lévő kisközség volt, ma Marosvásárhely része. – A szerk.]. Jakab ott egy szeszgyárnak volt a vezetője – nem az övé volt, de ő vezette. Mikor összegyűlt a család ünnepekkor, akkor nagyapáéknál ültek össze, és akkor bejöttek Böskéék, és hogy ne kelljen kocsikázni Meggyesfalvára, ott töltötték nagyapáéknál az éjszakát. Tehát a család összegyűlt, és egy nagyon szép széderestét tartottak. Amikor megszűnt a szeszgyár, akkor Böskéék beköltöztek [Maros]Vásárhelyre, és gondolom, hogy könyveléssel foglalkozott Jakab, de egész precízen nem tudom. Böske, a férje és Katalin Auschwitzban elpusztultak. Miklós, az idősebbik fiú, munkaszolgálat után hazatért [Maros]Vásárhelyre, megnősült és kivándorolt Izraelbe. Nekik is volt egy gyerekük. Miklóssal nem tartottam a kapcsolatot, 1986-ban meghalt Izraelben. Pál, a kisebbik fiú, szintén hazajött a munkaszolgálatból, megnősült, egy ideig Marosvásárhelyen éltek, és egy fiúgyermekük született, András, az én nagyobbik fiammal egyidős. Ők 1960-ban vagy 1961-ben kivándoroltak Amerikába, és 1986-ban meghalt Pál is. A felesége ma is ott él, a fia szintén, levélkapcsolatot tartok velük.

Volt egy másik testvére nagymamának, Weisz Berta, férjezett Kőnig, nagyon fiatalon özvegyen maradt, és felnevelte az öt leányát. Marosvásárhelyen éltek, ő varrásból tartotta fenn a családot, a lányok lassan felnőttek, és mindegyik dolgozott. A legnagyobbik, Ilonka férjhez ment egy román gyógyszerészhez, itt éltek Marosvásárhelyen, egy lányuk volt, velem egykorú. Kőnig Ilonka [tehát: Kőnigné Weisz Berta lányáról van szó] nem volt deportálva, mivel a férje román volt, s áttelepültek arra az időre Temesvárra, miután visszacsatolták [Észak-]Erdélyt Magyarországhoz [lásd: második bécsi döntés], így nem vitték el Ilonka nénit. Sajnos most már ő is meghalt, természetes halállal. Utána volt Kőnig Piroska, neki nem volt gyereke, Kőnig Paula szintén férjezett volt, nem volt gyereke, Kőnig Margit férjnél volt, és ott volt két lány, Kőnig Dóra a legkisebbik lány elvált asszony volt. Tehát a Kőnig családból a négy lány és az édesanyjuk, nem beszélve Margitnak a gyerekeiről, mind elpusztultak Auschwitzban, senki nem maradt meg.

Egy másik testvére a nagymamának Weisz Gizella volt, férjezett Ábrahám, talán ő volt a legidősebb, de nem tudom pontosan. Szintén özvegy volt, én már csak mint özvegyasszonyt ismertem. Neki volt két lánya. A második világháború előtt elköltöztek Bukarestbe, és az egész család ott halt meg természetes halállal. Majd következett Weisz Lujza, férjezett Nagy, zsidó volt a

férj. Ő szintén özvegyasszony volt, volt egy lánya, Lili, és egy ideig Marosvásárhelyen éltek, de ők is leköltöztek Bukarestbe, és ott haltak meg, természetes halállal. Talán volt még egy Weisz leánytestvére nagymamámnak, de a nevét nem tudom, férjezett volt és két fia volt. Az egyik fiú Marosvásárhelyen élt, ügyvéd volt, ő és a felesége elpusztult Auschwitzban, két lányuk visszatért, de kitelepültek Izraelbe.

Ünnepekor, a pészahi vacsorán nagytatáéknál nem volt nagy szigorúság, a fiatalok ott viccelődtek, jó hangulat volt, és tekintettel arra, hogy fiúgyermek nem volt, én voltam a kicsi, aki elmondta héberül a „Má nistáná”-t. A zsidó elemi iskolába jártam, ma már egy betűt sem ismerek, pedig jól tudtam olvasni héberül. Sajnos mi a nyelvet nem ismertük, csak automatikusan megtanultuk [memorizáltuk] az imákat, de nem értettük, amit olvasunk. Csak mondtuk a megfelelő kis imákat a megfelelő alkalmakkor, fújtuk őket, anélkül, hogy értenénk. Én voltam az, aki eldugtam a pászkát [az afikóment]. Arra emlékszem, hogy volt egy medalionom Mózzsal és a Tórával, amit egy ilyen alkalomkor kértem és egyszer egy pár cipőt is.

Az ünnepkor nagypapa elment a templomba, és [otthon] megfelelő ebéd volt, amit olyankor szoktak enni: húsleves, kremzlit csináltak [A pészahi kremzli (hremzli) sóval és borssal ízesített reszelt krumpliból és tojásból készült, kanállal forró olajba szaggatott és kisütött étel. Krumpli helyett készülhet maceszliszttel, bors helyett tehetnek bele citromot vagy diót, az utóbbiakat esetleg meg is cukrozzák. – A szerk.] meg a „sárga tortát” borsodóval, amit én nem szerettem, de anyuka csinálta, mert mások szerették. A sárga torta az egy piskótatészta volt tulajdonképpen, amit borral, tojással és cukorral készült krémszerű öntettel leöntöttek, hogy ne legyen tippanós [száraz, nem omlós], ez volt a borsodó. Nem beszélve a Ros Hásáná-i szép, finom ebédéről. Jom Kipur előtt elkészült a húsleves, almakompót, almás pite – ez volt a böjt előtti este. Másnap, mikor már vége volt a böjtnek, amikor visszajöttünk a templomból, Hosszúnap után, mindenki kapott éhgyomorra – a gyerekek is – egy korty pálinkát, hogy ne rögtön étkezzenek. Azt mondták, hogy ez így egészséges, és utána megittuk mindnyájan a tejeskávét a túrós delklivel [Lényegében túrós batyu, de a túróhoz szoktak szilvalekvárt is keverni. – A szerk.], majd később, egy jó idő után, mikor már egy kicsit megemésztettük ezt az első fogást, akkor jött egy csirkepaprikás [A mai magyar konyhában a csirkepaprikás lényeges alkotóeleme a tejföl. Természetesen a zsidó konyhában nem ebben az értelemben használatos a „csirkepaprikás” szó: csirkepörköltől van szó, hiszen a húst és a tejfélét a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával következhet húsos étel. – A szerk.]. Mikor már a nagypapának a testvére nem vezette a háztartást, akkor aztán szépen elmaradt ez a szokás [hogy összeült a nagycsalád, és együtt ünnepelte a zsidó ünnepeket].

Nagypapának a második felesége református volt, született Tavaszi Viola. Egy testvérről tudok, Margitról, férjezett Rostás, akik szintén [Maros]Vásárhelyen laktak. Volt két lányuk: Klára, aki velem egykorú volt, és a nagyobbiknak nem tudom a nevét. Mindkettő református paphoz ment feleségül. Rostás Klára itt élt Marosvásárhelyen, elvált a férjétől, és fiatalon meghalt. A lánya és a fia itt él Marosvásárhelyen.

Nagy tata 1928-ban vette el Tavaszi Violát, aki egy végtelenül rendes valaki volt, nagyon beilleszkedett a családba. Marosvásárhelyen élt, tisztviselő volt, amikor nagyapám elvette feleségül. Nem volt férjnél, nagyapa volt az első férje, de nem volt fiatal, amikor férjhez ment. Nagyon szépen éltek nagyapával, egészen addig, amíg nagyapát deportálták. Hiába volt keresztény felesége, ő természetesen megmaradt zsidónak. Megtartották a zsidó szokásokat, Viola már ismerte azokat: hogyan, miként, de mert nagyapának pont december 24-én volt a születésnapja, a mostohanagymama megcsinálta az ő kis karácsonyfáját, és akkor jött a család nagyapát köszönteni, és a karácsonyt megünnepelni. Ez nálunk nagyon-nagyon szép volt. Az ünnepek alkalmával, bármilyen ünnep volt, mindig a megfelelő ételeket főzték a nagyapám házában. Amikor zsidó ünnepek voltak, megtartották nagyapáék a megfelelő szokásokat, és amikor keresztény ünnep volt, karácsony, húsvét, akkor ugyancsak finom ebédeket főztek. Mindig díszebéd volt – Viola néni csinálta. Én nem szólítottam nagymamának, hanem Viola néninek.

A háború előtt nem volt probléma ez a kétféle nemzet, a kétféle vallás. A mi családjunkban ez nem számított, legyen rendes ember, ez volt a lényeg. (Mikor a lágerben voltam, és karácsonykor dolgoztunk a gyárban, én úgy sírtam, hogy borzasztó. Egy cseh asszony mellett dolgoztam, aki nem volt szabad velünk beszéljen, és csak odaszólt: „ne sírj”, de én úgy bögttem, mert nekem eszembe jutott ez a...[az emlék])

Édesanyám leányneve Mittelman Paula. Nem volt zsidó iskola abban az időben, mikor édesanyám gyerek volt, ezért a négy elemi és a négy polgári iskolát Marosvásárhelyen egy katolikus felekezeti iskolában végezte el. [A Magyar Zsidó Lexikon szerint a marosvásárhelyi hitközség közvetlenül az 1849. évi szabadságharc után alakult (azelőtt a városi tanács nem is engedélyezte zsidók letelepedését a városban). A hitközség pár évvel a megalakulása után létesített egy öttanerős, hétosztályos elemi iskolát. Lehetséges, hogy az anya kisgyermekkorában, a 20. század első éveiben átmenetileg nem működött az iskola? Lehet, hogy messze volt a lakóhelytől? Nem tudjuk kideríteni. – A szerk.] A zárda épülete a mai művészeti iskola épülete volt a Szentgyörgy utcában [ma Revoluției utca]. Apácák vezették, az apácák voltak a tanárok, és ott végezte el édesanyám a négy polgárit. A polgári után abban az időben a lányok nem érettségiztek, nem volt felső leányoktatás, a felső leányiskola volt a maximum, amit édesanyám elvégzett [lásd: leányiskolák]. Hogy a felső leányiskola hol volt, azt nem tudnám megmondani. A húga, Ágnes ő már érettségizett [lásd: érettségizett nők Magyarországon].

Édesanyám az ő idejében nagyon szépnek számított. Fehér bőre volt, nem az a vékony, flepper [fiús] típus, ahogy azt hívták annak idején, hanem egy teltkarcsú, magas valaki. Szóval egy nagyon szép lány volt, gyönyörű szőke hajjal, nagyon hosszú haja volt. Felnőttkorában kontyban hordta a haját, súlyos volt a kontya, és mesélte, hogy mindig fájt a feje a nagy kontytól. Miután már férjnél volt – Lónyán laktak még akkoriban –, az 1920-as években jöhetett divatba a rövidebb haj, és ő akkor levágatta, hogy ne szenvedjen annyit a súlyos konty miatt.

Lány korában Marosvásárhelyen bálkirálynő: Miss Bál és Miss Vásárhely volt. A mese róla nagyon érdekes: tekintettel arra, hogy nagyapa egy bankigazgató volt, tehát valakinek számított egy olyan kisvárosban, mint Marosvásárhely, meg volt híva bálókra is. A háború idején – ez úgy tudom, hogy 1918-ban történt – volt egy nagyon elegáns bál Marosvásárhelyen, ahol jelen volt József főherceg [Habsburg József főherceg (Alcsút, 1872 – Rain bei Straubing, Bajorország, 1962): tábornagy, az MTA tagja, 1936–1944 között elnöke (1944 végén elhagyta Magyarországot), József nádor unokája,

mint hadsereg- és hadseregcsoport-parancsnok részt vett az első világháborúban (az interjúalany által említett időben, 1916 novembere és 1918 januárja között az erdélyi-bukovinai hadszíntéren volt hadseregcsoport-parancsnok). – A szerk.], és anyukát kérte fel az első táncra. Ez azt jelentette, hogy anyuka nagyon szép lány volt, nem az előkelőségéért kérték fel, nem a pozíciójáért, hanem valóban a külsejéért. Ezt büszkén mesélte az édesanyám. A bált, azt hiszem, már akkor létezett a Kultúrpalota, bizonyára ott tartották meg.

Alig volt vége a háborúnak, anyuka 1920-ban, 23 évesen férjhez ment. Elkerült Petrozsény mellé. Tekintettel arra, hogy édesapám fakereskedő volt, egy fűrésztelepen laktak Lónyán. Lónya egy bányatelep volt, csak külön volt ott egy fűrésztelep is. Az ottani tisztviselők között voltak zsidók is, Petrozsényben viszont nagyon sok zsidó élt, zsinagóga is volt [Petrozsény – nagyközség volt Hunyad vm.-ben, Trianon után Romániához került. 1925-ben 12 000 főnyi lakosa volt. Környékén Európa egyik leggazdagabb barnaszénlelőhelye volt, amelyet 1867-ben kezdett művelni a brassói bánya- és kohótársulat, majd az állam is nyitott bányákat. – A szerk.]. Ahhoz képest, abban az időben egy nagyon szociális gondolkodású főnök volt a Goldman nagybácsi [A lónyai fűrésztelepet az apai nagymama, Goldman Regina két fivére – Fülöp és Henrik – alapította még az első világháború előtt. – A szerk.], aki gyönyörű munkáslakásokat építtetett. Emeletes, gyönyörű téglapépületek voltak. A munkásoknak volt egyszobás, kétszobás lakásuk, a tisztviselőknek külön épületük volt, és szintén Lónyán laktak, de nem ott, ahol a munkáslakások voltak, hanem egy másik részén a telepnek külön volt egy tisztviselői épület, ahol több szoba volt. A nőtlenek ketten kaptak egy-egy szoba-konyhás lakást, a fiatal házasok szintén kaptak szoba-konyhát, s a családosok két szoba-konyhát. És ott volt közös fürdő, mert volt kazán. A vendégek, akik vásároltak deszkát, vagy akik jöttek üzleti ügyekben, vendégszobákban voltak elszállásolva, mert Lónyán nem volt szálloda.

Abban az épületben, ahol a tisztviselőknek volt lakásuk, szobájuk, nekünk is volt. Én nem emlékszem pontosan, hogy egy vagy két szobánk volt-e. Édesapám vezette az egész fűrésztelepet, amíg egészséges volt. Az apámat úgy tisztelték, hogy azt nem tudom elmondani. Volt itt [Maros]Vásárhelyen a hitközségnél egy Tischler bácsi, ő is fás tisztviselő volt valahol a Zsil-völgyben, és üzleti összeköttetésben volt az édesapámékkal, és elmesélte, hogy Riegelhaupt Fülöp, ha valamire azt mondta [hogy igen vagy nem], abban biztos lehetett, ott nem kellett papír, mert olyan szent volt a szava. Ez olyan jól esett nekem. Akkor, amikor édesapám megbetegedett, és többé nem dolgozott Lónyán, akkor Petrozsényben volt egy nagyon szép lakásunk, négy szoba, fürdőszoba, terasz, szóval nagyon szép lakás, amit béreltünk.

Istenien éltek ott, anyámnak olyan jó dolga volt, úgy el volt kényeztetve, hogy rettenetes, nem dolgozott sehol. Nagyon jóban volt a sógornőjével, ennek a Sándornak a feleségével, egyidősök voltak. A sógornője Vulkánban született [Petrozsény közelében lévő helység. – A szerk.], Vulcani románul, Lővi Regina, zsidó volt, a nagybácsim ott dolgozott, és úgy kerültek össze, nagyon fiatalon házasodtak össze.

Én itt születtem [Maros]Vásárhelyen 1922. június 17-én, a nagyapai háznál, a Mestitz-féle házban, mert anyukám Lónyáról hazajött szülni, mert az egy telep volt, és itt akart szülni az édesanyja mellett. Akkoriban nem kórházban szültek az asszonyok, hanem otthon.

Édesanyám nem tudott táplálni, és még nem léteztek abban az időben a tápszerek, úgyhogy szoptatós dajkám volt. Közben nagymama felfedezte [Maros]Vásárhelyen, hogy létezik tápszer,

valami svájci, a Nestlé nevű tápszer, amelyik abban az időben kezdődött, és küldött édesanyámnak, hogy próbálja ki, hogy azzal kezdjen etetni, mert borzasztó sokat éheztem, sokat bőgtem, mert nem volt mit ennem, akkor csak szoptatással nevelték a bébiket. Később egy Gréte nevű nevelőnőm volt, aki egy szászsebesi lány volt, és nálunk volt egészen, amíg iskolába kezdtem járni. Tőle tanultam németül.

Nagyon szép életük volt a szüleimnek. Fiatalság volt. Strand nem volt abban az időben, de ott kint a telepen, ahol a fűrészgyár volt, volt tenispálya a tisztviselőknek, s teniszeztek. Volt kantin, ilyen közös konyha, szakácsnő, úgyhogy anyukának nem kellett főzni. Ott vidám élet volt, két lovas kocsival jártak be Petrozsényba cukrászdába és kávéházba. Nem tudom, hogy volt-e vagy nem abban az időben mozi, de volt valami kaszinóféle, és egymáshoz is jártak társaságba, kártyapartik voltak. Nagyon sokat szórakoztak, jól éltek.

Mikor édesapám megbetegedett, anyuka bejárta vele az orvosokat Pesttől Prágáig, Prágától Berlinig, amerre csak lehetett, vitte. Rádiumos kezelést kapott, mert azt mondták, hogy rákja, gerincszarkómája van, s a végén Kolozsvárott egy idegstanatóriumba került, ahol ismét operálták. Azelőtt is operálták, nem tudom, hol, de az utolsó hely Kolozsvárt a Nerva szanatórium volt. [A szanatórium épülete azonos a mai CFR (Román Állami Vasutak)-kórházéval. Az épületet a Wesselényi család építtette, egy ideig idegstanatórium (Nerva szanatórium) volt. 1929 júliusában új sebészeti-urológiai magánstanatóriumként nyílt meg Charité néven. – A szerk.] Apámat, amikor már olyan stádiumban volt, hogy nem lehetett rajta segíteni, akkor hazahozták Marosvásárhelyre a nagypapa lakására. Vele jött a kolozsvári kórházból egy fiatal úgynevezett gyakorló orvos és egy ápolónő. Elég rövid időn belül, négy hét, hat hét alatt meg is halt. [Maros]Vásárhelyen van eltemetve a zsidó temetőbe. Én alig ismertem. Nagyon keveset voltam vele együtt, habár azt mondják, hogy külsőre rá hasonlítok. Amikor ő meghalt, 1928-ban, anyuka hazaköltözött a nagypapához [Maros]Vásárhelyre, csakompakk, bútorostól, mindenestől. Ezzel a sok utazással, kezelésekkal anyukának a pénze is ráment, sőt nagypapának is s a nagybácsimnak is.

Miután édesapám meghalt, egy darabig Sándor nagybácsim vezette a gyárat, aztán részvénytársaság lett belőle, nekünk nem volt részvényünk ott, de őszintén nem is tudom, hogy mi lett utána. Arra emlékszem, hogy egy darabig fungált még az a fűrészgyár. Aztán felszámolódott, még a háború előtt, még a régi román világban. [A két világháború közötti periódusra utal Diamantstein Zsuzsa, amikor a trianoni békeszerződést követően Erdély román fennhatóság alá került. – A szerk.] Én minden évben mentem Sándor nagybácsimhoz Petrozsénybe, édesapám már nem élt, de mindig kimentünk Lónyára, nézni, hogy mi van. Ahogy a vakáció megkezdődött, én ott nyaraltam a nagybácsiméknál – egyedül mentem olyankor. Ez volt a második otthonom. A baráti körrel jártam kirándulni Petrozsény környékére, a Zsil-völgyben gyönyörű volt, akárhova ment az ember. Egy délutánt vagy egy egész napot tartott körülbelül egy ilyen kirándulás, az éjszakát nem töltöttük ott. Nem volt senkinek autója, de béreltünk egyet, és úgy jutottunk ki a környékre. Ott aztán felmáztunk egy hegyre, de nem sokat mászkáltunk, főleg ettünk. Olyankor inkább hideg dolgokat ettünk, úgy emlékszem, nagyon finom szalámik voltak és finom sajtok. Nem tudom, ha szeszes ital volt, de nagyon jó kedélyű társaság volt, úgy szórakoztunk. Szép emlékeim vannak Petrozsényről. Érdekes volt ez a kisváros, Petrozsény. Bányaváros volt, és aszfaltozott, vízvezeték, szóval nagyon kulturált élet volt, jól éltek az emberek. Szép emlékeim vannak Petrozsényről. Én éveken át jártam a nagybácsimhoz, amíg a visszacsatolás nem volt, amikor [Észak-]Erdélyt visszacsatolták a magyarokhoz [1940-ben, lásd: második bécsi döntés]. Úgy éreztem, mintha

édesapám lett volna a nagybácsim. A nagybácsim nem szerette a fakeskedést, és a második világháború után fényképész lett, az volt a hobbija. Hivatásos fényképész lett, nem volt saját műterme, hanem a petrozsényi helyi román lapnak lett a fotóriportere. Nagyon tisztelték és szerették városszerte. Nagyon becsületes ember volt. És természetesen a háború után megint felvettem a kapcsolatot a nagybácsimmal. [A deportálásból hazatérve] oda mentem, arról volt szó, hogy ott maradok nála, de közben a férjemmel összekerültem, és itt, [Maros]Vásárhelyen férjhez mentem. A nagybácsim nem volt vallásos egyáltalán, de azért a zsidóságát megtartotta. 1981-ben halt meg Petrozsényben, a zsidó temetőben van eltemetve, a felesége Regina, aki az 1960-as években halt meg, úgyszintén oda van eltemetve.

Anyuka 31 éves volt, amikor özvegy maradt. Hazakerült Marosvásárhelyre, és két évre rá hozzáment a mostohaapámhoz. Ő, azt hiszem, öt évvel volt idősebb, mint anyuka, banktisztviselő volt itt, [Maros]Vásárhelyen, de Fogarason született, úgy tudom [Fogarás: Fogarás vármegye székhelye, rendezett tanácsú város, a városi rangot 1907-ben nyerte vissza, korábban szabad királyi város volt, majd 31 éven át nagyközség. Lakosainak száma a 20. század első évtizedeiben 6500–7000 fő között mozgott. Fogarás mind etnikailag, mind vallásfelekezetiileg erősen megosztott város volt. 1910-ben a 6500 főnyi lakosság 51%-a volt magyar, 33%-a román és 16%-a volt német; a lakosok 21%-a tartozott a római katolikus felekezethez, 19%-a a görög katolikushoz és 15%-a görögkeleti egyházhoz; 21% volt a reformátusok, 13% az ágostai evangélikusok és 3% az unitáriusok aránya. Az izraelita hitfelekezethez a lakosok 8%-a tartozott. – A szerk.]. Nagyon jól ismerték a családot, a mostohaapám szülei és az édesanyám szülei nagyon jóban voltak. Mostohaapám, Riemer Károly kereskedelmi akadémiát végzett Bécsben. Mint zászlós került ki a harctérre, és már 1915-ben fogságba esett, 1922-ben jött haza az orosz fogságból, sokfelé volt, a végén Taskentbe került [Üzbegisztán]. Nagyon jól hegedült, és amikor ott a fogságban már szabadon járhattak, de nem engedték haza, alakítottak egy zenekart, volt egy pár ember, aki még hegedült, és akkor úgy kezdték, hogy először egy cirkuszban hegedültek, aztán vendéglőben, jártak ki esküvőkre, zsidó esküvőre, a jurtákba a sztyeppére, ahol mongolok voltak, ott is muzsikáltak. Így aztán szépen felfejlődtek, komoly klasszikus koncerteket tartottak, egy kvartett lett. Ő aztán bekerült mint hegedűtanár Taskentben egy konzervatóriumba. Négyen voltak, azt hiszem, ezek mind zsidók voltak, de én ezt már olyan precízen nem tudom, mindenesetre hét évet tartott ez a periódus. Anyuka akkor már férjnél volt, amikor mostohaapám hazakerült [Maros]Vásárhelyre, épp akkor születtem én. Ő Pesten is élt, nem volt nős, a család jól ismerte egymást, és így összekerült anyukával, és egy nagyon szép szerelem lett ebből. Boldog, ideális, szép házasság volt, és én nagyon szerettem a mostohaapámat, mert soha az életben egy annyit nem mondott, hogy állj arrébb [nem szólt egy rossz szót sem]. A mostohaapám apjának nagyon szép úri szabósága volt itt, [Maros]Vásárhelyen. Az anyagokat Angliából hozatta, és egy nagyon jó, előkelő szabósága volt. Mielőtt anyuka hozzáment volna a mostohaapámhoz, ő még itthon sem volt, de engem mint kicsi gyereket, amikor a nagyszüleimnél voltam, mindig vittek fel a szabóságba, mert nagyon szeretett az öreg, nem volt unokája. Két fia és egy lánya volt a mostohaapámon kívül, de sehol nem volt gyerek. Mikor anyuka férjhez ment [másodszor], nagyapám, az édesanyám apja, meg volt ijedve, hogy fog édesanyám egy ilyen fix fizetéses emberrel megélni, mert folyt édesanyám kezéből a pénz abban az időben, amikor még jól volt az édesapám. De mit tesz a szerelem? Kiváló gazdasszony lett anyámból, pedig jóformán nem is tudott főzni, mert azelőtt nem kellett főznie. Otthon, amíg nagylány volt, nem beszélve arról, hogy ő volt a legidősebb testvér, ő dirigálta a kisebbeket. Úgy féltek tőle a gyerekek, hogy borzasztó,

mert anyám amúgy is egy nagyon energikus asszony volt. Velem is nagyon kemény volt, olyan szigorúan nevelt, pedig egyetlen gyerek voltam. Nagyon szép házasságuk volt, végeredményben csak 15 évet éltek együtt.

A mostohaapám abszolút nem volt vallásos. Ők ilyen asszimilánsok voltak, a zsidó öntudat megvolt, csak nem voltak vallásosak. Hát ez a Riemer nagyapa, ez is lentől kezdte, nagyon lentől, ahogy a felesége, a mostohanagymamám mesélte. Amikor összeházasodtak, az első év után az volt a nagy örömük, hogy vettek egy matracot, mert addig szalmazsákon aludtak. Tehát kétkezi munkájukkal jutottak oda, ahova eljutottak. A gyerekeiket viszont taníttatták, mindenik tanult zenét. A mostohaapám Bécsben járta a kereskedelmi akadémiát, a következő fiú, Riemer Oszkár, ő érettségizett, majd kikerült a frontra az első háború idején, és hősi halált halt. A marosvásárhelyi zsidó temetőben van egy emlékoszlop, ahol szerepel az összes zsidó katona, aki hősi halált halt, köztük van Riemer Oszkár is, sőt úgy tudom, hogy a református temetőben is létezik egy ilyen emlékmű, ahol szintén szerepelnek az első világháborúban elesettek.

Volt egy lánytestvérük, Ilonka, aki Kolozsvárra ment férjhez, egy gyönyörű szép nő volt. A férjét Erdős Mórnak hívták, egy zsidó mérnökember volt. Ilonka háziasszony volt, nem volt teljesen egészséges, és emiatt Mór elkényeztette, féltette. Nagyon szépen éltek, gyerekük nem volt. Nagyon szép hangja volt, szépen zongorázott, és sokat utaztak a férjével. Nagyon elegáns, nagyon civilizált lakásuk volt, egy magas intellektusú házaspár lakása – a férj, mérnök lévén, jól keresett bizonyára. Erdei vasutakat épített, úgy tudom, de később felhagyott ezzel a mesterséggel, és mikor már én is ehhez a családhoz tartoztam, egy nagy en gros [nagybani] üzlete volt Kolozsvárt. Elköltöztek ebből a lakásból egy másikba, ami szintén gyönyörű, tágas és igazán pompás volt. Mikor én visszajöttem a deportálásból, megtudtam, hogy a férjével együtt Kolozsváron vészelte át a deportálást, mert volt egy magyar sebészprofesszor, Klimko, aki megmentette őket és másokat is. Benntartotta őket a klinikán [lásd: zsidók mentése Észak-Erdélyben], tehát nem adta ki, mikor el akarták vinni őket. Ők ketten megmaradtak.

Mostohaapám legfiatalabb testvérének, Riemer Ernőnek kereskedelmi érettségije [lásd: kereskedelmi iskolák] volt, de ő is hegedült, a nagynéném zongorázott, énekelt. Ernő, ez a legkisebbik, a műhelyben kitanulta a mesterséget, a szabóságot, és elment Bécsbe, és ott betársult egy nagyon elegáns férfidivatáru-üzletbe. Először csak mint alkalmazott, és utána társ lett. A társ nem volt zsidó, legalábbis úgy tudom, és úgy is ment a cég, hogy „Stoll und Riemer”, aztán Ernő maradt egyedül. Szöveteket Angliából hozott, ő szabott. És a következőt csinálta: elment Angliába, hogy megtudja, mi az angol szabászat, csináltatott magának egy öltönyt, hazament és kibontotta, hogy lássa, hogy mi az a csoda. Legközelebb elment Angliába, és meg volt híva egy előkelő partira. Ez úgy volt megszervezve, hogy maga a parti egy hajónak a fedélzetén volt, és ő fogta és csinált magának egy fehér szmokingot. Olyan szép férfi volt, hogy egy filmszínésznek megfelelt. A társaságban ott volt London legjobb szabója, érdeklődött, ki ez az ember, aki ilyen elegáns. Szóval ilyen volt ez az Ernő, aki megnősült, el is vált a feleségétől. Már volt az Anschluss, már bementek Hitlerék. Hát a mostohaapám nagyon izgatta magát – mert éltek még a szülők –, hogy mi lesz Ernővel, de ő állandóan írt, hogy „jól vagyok, rengeteget dolgozok...” Hogy kinek dolgozik, mikor már zsidóknak nem lehetett, és ki dolgoztat ebben az időben, azt nem írta. Aztán egy szép napon, kaptak tőle egy értesítést Belgiumból. Hát a következőt csinálta: egy bizalmi embere volt ott, egy nő, aki az adminisztrációt végezte, és Ernő feldolgozta az egész anyagraktárát öltönyöknek. A pénzét befektette ezekbe az öltönyökbe, amit értékesített, és megvett magának egy jövet-menet

hajójegyet Ausztráliába, ami egy fantasztikus összeg volt. És az utolsó pillanatban kilógott Belgiumba, de az utolsó pillanatban, mert másnap már a Gestapo ott volt. Így ment át Angliába [Azért kellett csak retúrjegy, hogy kiengedjék. – A szerk.], és ott letelepedett. Ő anyukával nagyon jó pajtás volt, anyuka nem a mostohaapámmal volt jóban [gyerekkorában] a korkülönbség miatt, hanem Ernővel, aki egy osztályba járt Sándorral, az anyuka öccsével, gyerekkori pajtások voltak, és szerették egymást. És ez az Ernő, egy szóval sem kérdezte meg tőlem, aki egyedül visszajöttem [a deportálásból], hogy „te, mit csinálsz? miből élsz?”. [Ernő a háború után visszatért Kolozsvárra, de később el is ment. – A szerk.]

Mittelman nagypapa volt a gyámom az anyuka részéről. Édesapám halála után az életbiztosítást nagypapa kezelte, éspedig olyan formában, hogy vett egy nagy házat, és ezt a pénzt is ebbe fektették be. Egy saroképület volt a Bulevárdon, az egyik fele szemben a mostani Unirea iskolával, a másik a Bulevárdal, akkor még nagy volt a család, a fiatalok, Aliz és Gabi otthon voltak még. A háznál tartották meg a szertartást, tekintettel arra, hogy ez már a második házassága volt édesanyámnak, hát nagy felhajrást nem csináltak. Arra emlékszem, hogy a kapu alatt volt a hüpe, és ott tartották az esküvőjüket. Én akkor elsős elemista voltam, engem ugyan elvittek otthonról, amíg maga a szertartás volt. [Zsidó szokás szerint a gyermek nem lehet jelen a szülő esküvőjén. – A szerk.] És aztán tudom, hogy volt az ebéd. Csak egy családi összejövétel volt az egész. Akkor anyukáék elutaztak nászútra Brassóba, ez volt a nagy nászút. Én megmaradtam a Riegelhaupt névvel, de anyuka Riemer néven szerepelt tovább, mert hát össze voltak házasodva.

Amikor mostohaapám elvette az édesanyámat, a szüleim a Riemer nagyszülőkkel az Albina-épületbe költöztek egy rövid időre, szembe a román ortodox templommal. Ott volt a bank is, de voltak bérlakások is, bár nem volt sok. Általában az Albina bank tisztviselői laktak a lakásokban, de másnak is ki volt adva, s az egyikben a Riemer nagyszülők laktak. Miután anyukáék összeházasodtak, az öregek átköltöztek Kolozsvárra, mivel a lányuk, Ilonka ott élt, majd építettek az Ernő fiuk segítségével ott egy nagyon szép házat. Így aztán átadták nekünk a lakást. Egy nagyon szép, nagy, háromszobás, konyha, fürdőszobás lakás volt. A fűtés nagyon nehéz volt: a cserépkályhákat fával fűtötték, és általában nehéz volt kimelegíteni. Mi a második emeleten laktunk, a pincéből kellett felvinni a fát. De volt lány a háznál, háztartási alkalmazott, és ő cipelte fel a fát a második emeletre, ahol mi laktunk. Ősszel mindig megrendelték a fát, volt pince, és ott tárolták. Felvágatták a fát, volt olyan vállalat, például volt egy olyan család, akik ezzel foglalkoztak, volt favágógépük [fűrészgépük], és jártak, ahová kellett. Az épületben természetesen volt vízvezeték, fürdőszobák angolvécével – civilizált módon lehetett lakni.

Anyukáék sokat olvastak, otthon volt könyvtárunk. Én általában magyar könyveket olvastam, magyar irodalmat és világirodalmat. A szüleim szintén. Gyermekkoromban végigolvastam Jókait, amit ma a gyerekek nagyon unnak, de én abban az időben nagyon élveztem. Olvastam Verne Gyulát és általában ifjúsági regényeket, ami épp megjelent. Nekem egyik kedvenc íróm mind a mai napig Márai Sándor volt, mint prózaíró. A szülők nem szóltak bele, nem mondták, hogy mit olvassak. A mostohaapám egy nagyon magas kultúrájú valaki volt, öt nyelven írt, olvasott, beszélt: magyarul megtanult [otthon], a németet megtanulta az egyetemen, aztán kikerült a frontra, ott megtanult oroszul, a hadifogságban megtanultak angolul, franciául tudott már, és mikor 1922-ben hazajött, szüksége volt a románra, és akkor ő nem csak úgy felszedte a román nyelvet, hanem tanárral megtanulta. Nagyon jól hegedült, és nálunk, a családban minden héten volt kamarazene – nagyon szép volt. Sok zenész jött, váltották egymást. Apuka mindig a másodhegedűs volt. Magos

Etel volt az elsőhegedűs, apuka a másodhegedűs, Kozma Géza volt a csellista, és egy Müller nevű volt a brácsás, és néha zongorakvintettjük is volt. Olyan jól muzsikáltak, hogy itt, [Maros] Vásárhelyen a Kultúrpalotában még koncertet is adtak. Az Albinában, ahol laktunk, én az ebédlőben aludtam, ott volt nekem a díványom. Mikor a kamarazene volt, akkor én befeküdtem anyukának az ágyába, és amikor vége volt az estnek, míg kicsi voltam, ölebe vitt ki apuka az ágyba, vagy félálomban lábon, de én úgy elaludtam a zene mellett, hogy csuda. Más zenészek nem jöttek, csak saját szórakozásukra játszottak.

Amikor Mittelman nagypapa nyugdíjas lett, és Aliz nagynéném férjhez ment – mivel a bulvárdi lakásukban vagy hat szoba volt –, anyukáék úgy döntöttek, hogy az Albina-épületből oda költöznek, és elosztják a szobákat: a felében laknak nagypapáék, a felében mi, és anyuka fogja vezetni a háztartást, mert egy konyha volt. És úgy is történt, hogy felköltöztünk oda, egyik részében laktunk mi, a másik részében nagypapáék, és anyuka vezette a háztartást. Hát nekünk egy lány segítségünk volt, nagypapáéknak még egy lányuk, s akkor – mert nagy volt a lakás, és sokan voltunk –, mind a kettő ott maradt anyuka segítségére. Egyik volt a konyhában, és a másik takarított. Ott nem úgy volt, mint ma, hogy egyszer egy héten, hanem minden nap a parkettet is kefélték, és komoly takarítás volt. Nem beszélve arról, hogy egy nagymosás olyan nagy ügy volt abban az időben. Jött a mosónő, s két léből súrolták [a ruhákat], kifőzték, keményítették és kékítették. Abban az időben általában nem volt sem tarka asztalnéző, sem tarka ágynemű, tehát fehér volt az ágynemű is meg az asztalnéző is. Ahhoz, hogy habfehér legyen, az utolsó tisztáló vízbe betettek egy bizonyos folyadékot, amit kékítőnek hívtak, ez nem fogta meg a ruhát, hanem szép fehér színt adott a fehér ruhának. A víz kékes lett, és ezáltal maga a fehér ruha porcelánfehér lett. S a fehérenemű... Emlékszem, gyerekkoromban én annyit sírtam, mert voltak az úgynevezett ingbugyik finom lenből, batiszt vászonból, és azt keményítették, és az úgy dörzsölt, hogy mindig, mikor felvettem, összegyűrtem, hogy ne legyen olyan érdes. Szörnyű volt a viselése, ha visszagondol az ember. Nem beszélve a férfiak ingeiről, a gallérokról, azok komoly munkák voltak. Akkor főleg télire tettek el, minden el volt téve, zöldségtől kezdve, paradicsom, savanyúságok. Úgy emlékszem, hogy ebben a nagy épületben nem volt jó a pince, de voltak kamrák, és oda is be lehetett tenni. Aztán jött ősszel a száraztészta-eltevés télire. Jött egy asszony, akinek különböző szitái voltak, s aki meggyúrta a tarhonyát, a levesbe való vékony laskát, a kocka laskát, a széles laskát. Az egész ház tele volt laskafélével, mindenhol kiterítve nagy abroszokon, hogy száradjon meg, szóval így ment akkor a világ.

Akkor nem volt autóbusz, messzinek tűnt [a bulvárdi lakás], mindenki azt mondta, hogy hát hogy lehet olyan messze költözni ki a városból, mert ugye a piacra a főtérre kellett menni [Fél kilométernyi távolságra sincs a hely a város volt piacterétől. – A szerk.]. Piac minden nap volt a főtéren, de délelőtt 11 órára a főtér ragyogott, ott már nem volt egy almahéj sem. Én nem nagyon jártam vásárolni édesanyámmal, mert nem volt időm, iskolába jártam, de előfordult, mondjuk, nyáron, hogy engem is elküldtek valamit venni. De általában anyuka ment. Csütörtökön, amikor nagyobb vásárlást végzett, akkor segített neki a lány, de ha csak épp valamire szüksége volt, elment egyedül is. Azt tudom, hogy volt mindig egy-egy falusi asszony, aki házhoz hozta a tejterméket: naponta a tejet és hetente a tehéntúró, a tejfölt. Csütörtökön volt a nagyvásár, szekérrel és rengeteg áruval jöttek, majorságot [baromfit] is hoztak különböző vidékekről, például a Nyárád mentéről. A piac rendszerezve volt, egyik helyen voltak a zöldségek, a másik helyen a majorságok vagy más élő állatok. Főleg az őszi vásár, a Márton-napi vásár, az nagyon nagy volt,

annyira, hogy fel a nagy [román ortodox] katedrálisról le az Albináig tömegesen voltak az árusok. Akkor aztán komolyan rendszerezve volt, rengeteg zöldséget hoztak [vidékről], felhoztak mindent, ami csak létezett. Akkor mindenhol földműveléssel foglalkoztak vidéken, tehát volt bőven áru: gyümölcs meg mindenféle, ami csak létezett, szem-szájnak ingere. Sátrak voltak, különböző csecsebecsékkel, cukorkaárusok, de [vásári] előadás nem volt. Nagyvásárkor kimentek a mézespogácsa-árusok is, az volt a gyerekeknek az öröme, mert nagyon finom mézes- és dióspogácsákat árultak. Mindig vártam, hogy anyuka már hozzon haza pogácsát. Minden évben volt három vagy négy nagyvásár. A nagy állatvásár lent volt a November 7-ben [A November 7 a kommunizmus idejéből fennmaradt elnevezése a városrésznek, Marosvásárhely északi részében volt ez a piac, a Szentgyörgy utcában. – A szerk.].

[Maros]Vásárhely főtere jóformán zsidó üzletekkel volt tele. Volt a Vámos-féle nagy textilüzlet, az egy nagyon rendes kereskedő ember volt, nagyon szerettük, mert ott könyvre lehetett vásárolni, vagyis részletre, pláne amelyik családban fix fizetéses állású emberek voltak. Minden családnak volt egy fűszere, egy boltja, és akkor általában elmentek, és nagyvonalakban a havi szükségletet megrendelték, amit beírtak abba a könyvbe, amit mindenki magánál tartott, s úgyszintén a kereskedő is felírta bizonyára. És akkor rendszerint az üzletnek az inasa hazahozta házhoz, mert akkor nem egy kiló cukrot vettek, hanem egy mennyiséget, ami mondjuk, egy hónapra elég. Ha közben még valamire szükség volt, akkor mentek, és a könyvbe beírták. Mikor aztán jött az elseje, akkor kapta a fizetést apu, elment és kifizette azt az összeget, és akkor kiegyenlítették a számlát.

Volt egy házi varrónőnk, aki éveken át járt hozzánk, mindent megcsinált, amit csak lehetett, átalakított dolgokat, mert nagyon gyakran nemcsak új ruhákat vettek, hanem a régiakat alakították, pótolták, javították. Édesanyám csak a felsőkabátokat varratta a szabóságban. Mindenkinek megvolt a maga szabója, a miénket úgy hívták, hogy Bence, az Albina-épülettel szemben volt egy kis magánház, és ott volt ez a szabóság.

Édesanyám minden szombaton ment templomba, pénteken este gyertyát gyújtott, nem főzött szombaton. A nagyünnepeket megtartottuk, Hosszúnapkor [lásd: Jom Kipur] a mostohaapám is ment a templomba, és a megfelelő étkezési rítusokat is megtartottuk. Nem voltunk kóserek, de édesanyám nagyon jóízűen főzött, könnyű konyhát vezetett, nem zsidó konyhát, hanem egy modernebb, könnyebb konyhát, és sok gyümölcsöt ettünk. Nem beszélve arról, hogy mostohaapám idegalapon magas vérnyomásos lett, és akkor mi már olajjal főztünk abban az időben, ami ritkaság volt, de az üzletben lehetett kapni. Édesanyám nem vett gyakran kövér libát.

[Maros]Vásárhely egy kisváros volt, ahogy nevezték akkor: „a flekkenező Vásárhely”.

[Székelyföldön néha ma is „Flekkenfalvának” nevezik ironikusan Marosvásárhelyt. – A szerk.] Én úgy emlékszem, hogy az én időmben, az iskolai időben, ötvenezer lakosa volt, így tanultuk [Az 1930-as népszámlálási adatok szerint 38 000 fő volt Marosvásárhely lakosainak száma. – A szerk.].

[Maros]Vásárhelyen volt zsidó klub, és volt magyar kaszinó, és nagyapa is és a mostohaapám is a magyar kaszinóba jártak. A magyar kaszinó abban az időben az Apolló-palota épületében volt. [Az Apolló-palota a Rózsák tere 5. szám alatt található. Teleki Sámuel gróf építtette 1820–1822 között. Az épület földszintjét üzletek, az első emeletet lakások foglalták el, a második emeleten vendégfogadó működött, ahol bálakat, később 1824–1923 között színelőadásokat is tartottak. 1923-ban az épületet Bürger Albert sörgyáros vásárolta meg és alakította át. A földszinten 1923-tól a Magyar Úri Kaszinó működött. Jelenleg különböző politikai pártoknak és a Pro Európa ligának

ad otthont. – A szerk.] A szüleim társasága inkább magyar társaság volt. Sok zsidó család oda járt, a férfiak főleg, és akkor anyukáék mentek a férjek után. Gyerekeket nem vittek, ez csak felnőtteknek volt. Estefelé, hat, hét órától mentek a férfiak, az asszonyok úgy nyolc órakor, és úgy tíz óráig tartott az egész. Voltak kártyaasztalok, és ott kártyáztak általában, magyar kártyával játszottak, bridzselték s aztán römisztek, semmilyen más szórakozás ott nem volt, nem volt ital sem. Az asszonyok általában kibiceltek a férfiaknak, elég szolid szórakozás volt végeredményben. Anyukáéknak otthon is volt bridzspartijuk a barátokkal. Volt egy Metz doktor nevű, akkor volt egy Nanási nevű, szintén magyar család, ezekkel jártak össze. Tehát ilyen élet volt.

Szabadságra nem jutott pénz, annyi volt a szabadság, hogy a szüleim elmentek Kolozsvárra pár hétre az öregekhez – vonattal jutottak el oda. Én is meglátogattam őket, nem gyakran, kétszer-háromszor ha voltam egy-egy vakáció idején a kolozsvári nagyszülőknél. A szüleim egyetlen egyszer voltak Bécsben, ennél az Ernő testvérnél, tehát ennél a nagybácsinál. Arra már nem jutott, hogy nyaralni menjenek fürdőhelyre. Egy tisztviselő ember volt a nevelőapám, fix fizetéssel, szépen éltek, de nem nagylábon, egy polgári jólétet biztosított.

Én a négy elemi a zsidó iskolában végeztem, ami a Horea utcában volt, ahol most a négyes számú iskola van. Hat osztálya volt, én négyet végeztem. Általában akik tovább akartak tanulni, négy osztályt végeztek, és úgy kerültek át a helyi líceumba vagy a felsőbb iskolába. Aki nem volt elég módos, az elvégezte csak a hat osztályt, de ez nem volt kötelező, négy osztály volt a kötelező. Nagyszerű iskola volt. Olyan tanítónk volt, Radó Ferencnek hívták, amilyen kevés van a mai világban. Radó bácsi egy kiváló ember volt, remekül tudott foglalkozni a gyerekekkel, volt türelme, amit csak kérdeztünk, mindenről tudott nekünk mesélni, én nagyon szerettem őt. Mindig mondtam, hogy amit tudok, azt tőle tudom. Az igazgató, Moskovits Jenő [Deutsch Éva édesapja, a Centropa készített interjút Deutsch Évával. – A szerk.] végtelenül rendes, áldott jó ember volt, de ő egy másik osztályt tanított. Minket Radó Ferenc vitt végig a négy elemi. Az iskolában, az elemiben is és a líceumban is, románul tanultunk, de a vallást rendszeresen héberül tanultuk. A héber betűket az imakönyvből tanultuk meg olvasni, és általában a vallási dolgokat, a Bibliáról – mindent Radó bácsitól tanultunk meg ott vallásórán. Miután befejeztem a négy osztályt, és a líceumban voltam már, vasárnaponként elmentem Radó bácsihoz, hogy beszélgessek vele.

Nagyon szép ünnepeket szoktak tartani a zsidó iskolában. A nagyobb előadásokat a zsidó Kultúrházban tartottuk, de évközben voltak önképzőkörök, amit a zsidó iskolában tartottak: felolvastak verseket vagy humoros dolgokat. Radó bácsi és egy másik tanítónő, aki szegény nem jött vissza a deportálásból [Mint a Deutsch Évával készült interjúból megtudhatjuk, Radó Ferenc is és Moskovits Jenő is a deportálás során halt meg. – A szerk.], Rosenfeld Böske, összeállítottak egyszer egy purimi mesét, szép előadás volt [lásd: Purim spiel]. Gyerekek adták elő: az egyik osztálytársam volt az Eszter királynő, egy nagyon szép lány, Citrom Évának hívták (ő később nem mert hazajönni a deportálásból, mert nem viselkedett ott rendszeren), az egyik fiúosztálytársam volt a Hámán, akkor volt egy Mordeháj és egy másik osztálytársam Ahasvérus. Az volt a mese, hogy Ahasvérus meg akart nőszülni, és vittek oda különböző lányokat, egy beduin, egy török és egy zsidó lányt, és ő a zsidó lányt választotta. Hát én is az egyik lány voltam, valakitől kaptam kölcsön egy olyan elegáns török toalettet, hogy mindenki azt mondta, miért nem választott engem a zsidó lány helyett, mert olyan gyönyörű ruhám volt...

A Zsidó Kultúrházban nagyon szép bálók és előadások voltak. [A volt Progres mozi épületéről van szó a mai Tipografiei, Nyomda utca 4. szám alatt. 1928-ban épült a zsidó hitközség támogatásával, művelődési célokra. Számos ünnepély, irodalmi, hitközségi összejövetel színhelye volt. Színpadán előadást tartott a iași-i és a vilnai jiddis színház is. Az épületben az 1930-as évektől filmszínház is működött. – A szerk.] Egyszer egy nagyszerű előadás volt, a Maeterlinck-féle „[A] kék madár”-t adta elő a zsidó elemi. [Maurice Maeterlinck (1862–1949) – Nobel-díjas (1911) belga drámaíró, álomszerű, szimbolikus színdarabokat írt. Az említett mű mesejáték 6 színben. – A szerk.] „A kék madár”-előadásban az egész iskola részt vett, ének nem volt, de voltak kisebb táncok. Mivel a mese maga több részből állt, az iskola nem tudta előadni az összes jelenetet. A történet az volt, hogy két gyerek keresi a kék madarat, és különböző helyekre mennek, és akkor ezeket a különböző helyeket narrátorok mondták el, így összekötötték az egészet. Én nem voltam egy nagy szereplős, de ebben az esetben engem is kiválasztottak, én voltam az egyik narrátor, a másokra emlékszem, hogy Mestitz András volt [Scheiner Júlia (szül. Mestitz) öccse], aki egy osztállyal fennebb járt. Az előadás betanításához az egész iskola tanári kara segített. Az egész egy nagyon szép, komoly előadás volt, a szülők voltak a közönség.

Abban az időben volt egy zsidó nőegylet, a WIZO, nyilván, hogy a cionizmust támogatták, és ilyen értelemben jótékonyági előadásokat, bálakat rendeztek a Zsidó Kultúrházban, és akkor a szüleim is elmentek. Édesanyám más bálra nem járt. A szüleim nem vettek részt ilyen szervezetekben.

Én harmadik elemista voltam, amikor elkezdtem a zongorázást Metz Piroskánál a konzervatóriumban [a Zenedében, ahogy nevezték abban az időben]. Nagyon szerettem Piroska nénit, dacára annak, hogy egy szigorú tanárnő volt, de én, aki olyan lámpalázás voltam, megszoktam, hogy más előtt is kell játszani. Egy negyedórát foglalkozott az emberrel, de ki kellett ülni az egy órát, amíg a másik három is elvégezte az óráját, úgyhogy egymás előtt játszottunk, nem beszélve arról, hogy voltak ezek a belső vizsgahangversenyek. Eljött az idő, mikor a szüleimnek nehéz volt kifizetni a tandíjat, és akkor átmentem egy Lóránd Éva nevű zongoratanárnőhöz, aki házhoz járt. A Zenedében negyedévenként kellett fizetni, s az egy nagyobb összeg volt egyszerre kiadni egy fix fizetéses tisztviselőnek. Ezért mentem át Lóránt Éva tanárnőhöz, nem volt olcsóbb, de havonta lehetett fizetni a tandíjat. A zeneiskolában is úgy volt, mint az iskolában, első év, másodév, harmadév. Én úgy emlékszem, hogy vagy három évig jártam a Zenedében, és a többit, még vagy három évet ettől a Lóránt Évától tanultam, de elszoktam a nyilvános szerepléstől, és nem is voltam tehetséges végeredményben. Ő egy modernbb zongorázási módot tanított – a Chován-Czerny az egy metódus volt [Chován Kálmán és Karl Czerny zongoraművészekről van szó. Czerny mint zongorapedagógus szerzett hírnevet, a 19. század több nagynevű zongoraművészeinek, többek között Liszt Ferencnek is tanára volt. – A szerk.] –, tehát egész más kéztartással meg kellett tanuljam az új módszert, ami a zongoránál egy lényeges dolog. Én nem nagyon szerettem szegény tanárnőmet, úgyhogy olyan gikszer és melléfogás volt ez az átmenet, hogy az borzasztó, és habár elég sokáig tanultam, félbemaradt a zongorázás.

1932-ben, mikor bekerültem az Unirea líceumba (a Bulevárd felőli része volt az Unirea, most egyetem van ott), az egy remek iskola volt, egy remek igazgatónővel, Doamna Georgescuval [Georgescu asszonnyal], aki végtelenül rendes ember volt. Ott végeztem a négy év líceumot. A vége fele, 1936 körül, már olyan bizonytalan idők voltak, nem volt még éppen háborús hangulat, de az antiszemitizmus már dolgozott. Nem mondhatni, hogy az iskolában éreztették velünk, tudtuk, hogy voltak lányok, akik vasgárdisták [lásd: Vasgárda] voltak, de így mi nem éreztük. Több zsidó

volt az osztályban, de mi jóban voltunk egymással. 14 évesen én egy elég visszahúzódnak leány voltam, mindig egy-egy barátnőm volt, azzal jöttünk-mentünk, nem szerettem a nagy társaságot sohasem. Én jóban voltam mindenivel, de például összejöveletekre nem szerettem menni. Elég rossz természetem volt ilyen szempontból, nagyon gátlásos voltam. Nagyon jó barátnőm volt egy román kislány, Moldovan Margareta is, és Traub Juci is, aki zsidó lány volt. A Juci barátnőm rendkívüli okos lány volt, első tanuló minden téren. Ha számtanról volt szó, akkor a számtanból volt a legjobb, ha franciából kellett dolgozatot írni, abban volt a legjobb, nagyon-nagyon eszes lány volt. Sajnos a szülei elég nehéz körülmények között éltek, így nem tudott tovább tanulni, és így megtanulta a varrást. 1936-ban elvégeztük a líceumot, megvolt ez az úgynevezett „kisérettségi”, és akkor nagy része a zsidó lányoknak úgy döntött, hogy mesterséget tanul. A [kis]érettségi után nem tanultam együtt Jucival, de tudom, hogy volt egy komoly udvarlója, Rosenblatt Sanyi, akit mi Kokischnak nevezünk. Tudom, hogy nagy volt a szerelem, de jött a háború, deportáltak, és Juci haza sem jött [Maros]Vásárhelyre a deportálás után. Túlélte a deportálást, sőt mai napig is él, de most már nem tartjuk a kapcsolatot, férjhez ment, sok mindenben ment keresztül, a végén Bécsben állapodott meg, és ott most özvegyen él. A lánya szintén abban a városban él. Ez az utolsó hírem róla. 1987-ben találkoztunk utoljára.

A negyedik elemi után, mikor felkerültem az Unirea líceumba, vallásórára a rabbihoz, Dr. Löwi Ferenchez jártunk [Lövi Ferenc (szül. Kőrösladány, 1869) előbb Nagyatádon volt rabbi, majd 1903-tól Marosvásárhely főrabbi. Megalapította a leánygimnáziumot, a Talmud-Tórát és a Népkönyvtár. Kutatási területe Péchy Simon és a szombatosok. Lövi Ferenc: R. Simon c. Jocháj élete és szentírásmagyarázata (Budapest, 1892); Bibliai Történet (1904) – A szerk.]. A rabbinak [Maros]Vásárhelyen volt családja, négy gyereke, nagyon művelt valaki volt. Az egyik lánya, gyermekgyógyász volt, az egyik fia orvos, a másik ügyvéd, a másik lánya két vagy három évet végzett az orvosin, de az nem fejezte be. A rabbi a Kemény Zsigmond Társaságnak volt a tagja. [A Kemény Zsigmond Társaság szépirodalmi és közművelődési társaság Marosvásárhelyen. Tolnai Lajos marosvásárhelyi református lelkész serkentésére br. Apor Károly elnöklété alatt alakult 1876-ban. Voltak alapító (42), rendes (69), tiszteletbeli (4) és pártoló tagjai. Célja a széptudományok művelése, a régibb és újabb székely nyelvsajátságok tanulmányozása, összegyűjtése és kiadása, valamint Kemény Zsigmond munkáinak kiadása. Havonként egy felolvasó- és évenként egy ünnepi ülést kellett tartani. – A szerk.] Abban az időben is, mint ma is, ez egy irodalmi társaság volt. Különböző előadásokat tartottak a társaság keretén belül, meghívtak írókat, költőket, akik egy-egy este előadták a műveiket. A szüleim elmentek, amikor valami érdekesebb előadás volt. Magyarországról is jött Móricz Zsigmond például, sok író jött abban az időben.

Vallásórára kötelező volt járni abban az időben. Mindenki olyan vallásra járt, ahova tartozott. Mint az iskolai órát, úgy tartották meg a vallásórát is, hetente. A zsidó vallásóra, tehát a kisebbségiek vallásórája nem az iskola keretén belül volt, hanem eljártunk a zsidó iskolába, és ott tartotta a rabbi az órát. Nem szerettük, de hát jártunk vallásórára. „Imádkoztatok?” Ezt mindenkitől megkérdezte [a rabbi], és megnyomta az orrunkat, hogy hazudunk-e vagy nem. Ahhoz én túl becsületesnek tartottam magam, és hogy ne kelljen hazudjak, reggel kivettem az imakönyvet, elolvastam azt az imát, amit reggel kell mondani, tehát megmondhattam, hogy imádkoztam. Mikor jöttem vissza a deportálásból, [Nagy]Váradon keresztül jöttem, ott leszálltunk a vonatról, és ott ellenőrizték, hogy kik szállnak le. Volt ott egy zsidó rendőr. „Ki vagy?”, kérdezte. Én mondtam a nevemet: Rigelhaupt. „Ez egy német név!” Ott voltak még más [maros]vásárhelyiek is. „Hát...

velünk volt – mondták –, nézze meg, tetoválva van!” „Tetoválva mindenki lehet! Tud zsidóul?” „Nem tudok.” Félreállított, hogy gyanús elem vagyok. Ezek mind mondták, hogy ne... Én röhögtem rajta, hogy én ott félre vagyok állítva mint gyanús elem. Most jövök a lágerből, és gyanús elem vagyok! Utána megint odajött hozzám, kérdezte, hogy tudok-e jiddisül vagy zsidóul. Mondom, nem. Imádkozni tudok? Egy adott pillanatban eszembe jutott az a reggeli ima, amit akkor én beszajkóztam, mert az első szavakat tudom most is: „Majde áni löfonélho...” [„Mode áni l’fánechá..., Hálát adok néked...(, örökké élő Király, hogy fölkeltemkor kegyelemben visszaadta lelkemet: nagy a mi bizalmunk benned.)”], a mai napig is ennyit tudok még az imából – hát ennek köszönhettem, hogy békén hagytott.

A kisérettségi tulajdonképpen a négy líceumi osztálynak a befejezését jelentette. Abban az időben négy líceum többet jelentett, mint a mai világban a nyolc osztály, szóval egy magasabb fokot jelképezett. Abban az időben már egy antiszemita hullám kezdődött, és nagyon nehéz volt zsidónak bejutni egyetemre. Általában mi, zsidó lányok nem mentünk iskolába [nem tanultak tovább], hanem inkább valamilyen szakmára mentünk – varrodába, fodrászatba, vagy valami mesterséget tanultunk –, gondolták a szülők, hogy így jobban tudunk majd érvényesülni az életben. Anyuka engem varrodába adott inasnak, mert hát az egy nagyon jó mesterség, és majd meglátom, később kimegyek Bécsbe a nagybácsimhoz stb., stb. Volt itt [Maros]Vásárhelyen egy testvérpár, úgy hívták, Kun nővérek, nagyon rendes emberek voltak, a Sáros utca végén volt egy időben a varrodájuk az emeleten, ott, ahol most az Azomuresnek van az üzlete. Szerződést kötöttünk, anyuka fizetett értem, de kellett járni inasiskolába is, ami egy állami inasiskola volt. Mikor elmentünk valamilyen szakmát tanulni, olyan szerződést csináltunk a munkaadóval, hogy három inasévet töltöttünk el, utána kaptunk munkakönyvet, tehát dolgozhatunk ott mint segéd. Általában, aki elment dolgozni, az nem fizetett, hanem ott annak megfelelően dolgozott a szakma eltanulásáért.

1939-ben kezdtem az inasiskolát. Ehhez nem volt szükséges a négy líceumi osztály, mehetett négy elemi után is. A kisérettségit saját magáért tette le az ember, mert azok a lányok, akik a négy év líceumot elvégezték, azok csak két évet jártak az inasiskolába. A többi lány, aki nem járt líceumba, és csak az elemi iskolát végezte el, három évet járt ebbe az inasiskolába. Az iskola a mostani Tűzoltóság épületében volt, a Horea utcában. Egy részében az épületnek a lányok tanultak, és egy másikban külön a fiúk. Mindenféle szakból voltak ott inasok. Különböző érdekes órákat tartottak a tanárok, értelmes, szép órákat, de ott nem a mesterséget tanultuk, hanem általános tudnivalókat: a nyelvtant, a történelmet, földrajzot, anyagismeretet, könyvelést, számtant. Volt ott egy kiváló számtantanárnő. Komoly tanulás volt ott. Román nyelven folyt a tanulás, mert állami iskola volt, de inasiskola. Mind különböző tanárok tanítottak. Volt még egy érdekes tantárgy, az erkölcsi nevelés, ami vallásos alapon volt, de a keresztény vallás alapján.

Egyszer jött egy új [erkölcsi nevelés] tanár, Straja, aki a vasgárdista érában a nagy Hakenkreuzcal [horogkereszt] jött be az osztályba. Egy frászban voltunk, hogy mi lesz velünk. Hát bejött egy jóvágású fiatalember, és az első ténykedése az volt, hogy beültette a zsidó lányokat az első padba – abban az időben körülbelül ötön vagy haton lehettünk az osztályban zsidó lányok, akik előzőleg a négy líceumot elvégezték. Nagyon értelmes volt, és végeredményben nem mondott semmi vad dolgot, hanem arról beszélt – mondhatni, kommunista módon, tehát felébresztette a lányokban az öntudatot –, hogy ne szégyelljék, hogy mesterséget tanulnak, hogy éppen olyan egyenrangú emberek vagyunk, mint aki mást végez. Első nap, amikor hazamentem, mondom anyunak, hogy ha

a tekintet ölni tudna, akkor Straja meghal, mert én olyan dühös voltam rá, mert ő közben mindig nézett, és mindig engem kérdezett az Újtestamentumból, ha más nem tudott. Egyszer Straja tartott egy „előadást” az osztálynak, hogy ha gavallérunk van, ne szégyelljük, és nehogy járjunk mellékcákban, mehetünk nyugodtan a főutcán, és ne legyen előítéletünk. Nem nyilvánult meg negatív módon velünk szemben, sőt azt tapasztaltuk, hogy értékelte, hogy a zsidó lányok értelmesebbek voltak, mint a többiek. Ő kemény vasgárdista volt, de lehet, hogy végeredményben nem kimondottan a zsidók ellen, hanem az akkori rendszer ellen volt ő. Rövid ideig volt nálunk tanár, mert aztán eltávolították, máshova helyezték, de én nem mondhattam rá semmi kivetnivalót.

Az 1930-as évek végén, a zsidó fiatalok még rendeztek összejöveteleket, de már lassan a hangulat nem volt olyan jó, Romániában kezdte nagyon felütni a fejét az antiszemitizmus, a Vasgárda kezdett uralkodni, úgyhogy rányomta a bélyeget a zsidó társadalmi életre és hangulatára – már úgy érződött a háború szele.

Közben, el kell mondanom, hogy anyukáék eldöntötték, hogy építenek egy kis lakást, külön akartak költözni. Tekintettel arra, hogy a Bulevárdi házba az én örökségem is be volt fektetve, nagyapa eladta a hatszobás nagy házat, és kiadta a megfelelő összeget a szüleimnek, hogy a Sportivilor utcában – az egy kicsi utca ott, ahol most a szülésház van – az új lakást fel tudják építeni. Nagyapáék pedig bérlakásba költöztek a Kazinczy utcába, az most Kogalniceanu utca, és ott van most a rendőrség épülete. Akkor az egy magánépület volt. A mi házunk egy nyáron épült fel, és egy nagyon-nagyon jól sikerült ház lett. 1938-ban beköltöztünk mi, hárman és az egyik lány.

Közben az történt, hogy mialatt én jártam az inasiskolába [vagyis 1939 után], a mostohaapámat áthelyezték Szászrégenbe. A bankot, ahol ő mint cégvezető dolgozott, úgy hívták, hogy Banca de Scont, valami takarékbank volt. Két fiókhálózat volt, egy Medgyesen és egy Szászrégenben. A vezérigazgató egy áldott gonosz zsidó ember volt, és nagyon rossz viszonyban volt a mostohaapámmal. Nyaranként, mikor a medgyesi fiók főnöke szabadságra ment – aki ennek a vezérigazgatónak valami rokona volt –, apuka ment helyettesíteni. 1938 karácsonyán ennek a medgyesi fióknak a főnöke öngyilkos lett. Hogy miért, azt a mai napig sem tudom, de a vezérigazgató boldog volt, hogy megszabadult aputól, és azt mondta, hogy menjen, vegye át a medgyesi fiókot. Hát, anyukáék kétségbe voltak esve, most épült fel a ház, és most menjünk el olyan messze az egész családtól? Mert anyukának a húga, Ágnes és a Sanyi öccse [Szász]Régenben laktak, ott telepedtek le. Végül annyit elintézték, hogy a [szász]régeni főnök, Horicskának hívták, akinek nem volt családja, az ment el Medgyesre, és mi mentünk [Szász]Régenbe. Tehát 1939-ben ki kellett költözni Szászrégenbe, és én még folytattam ezt a „gyönyörű” mesterséget, úgyhogy nagyapáéknál maradtam, ott laktam nála, amíg 1941-ben befejeztem az inaséveket – onnét jártam dolgozni is.

Közben jött a visszacsatolás [lásd: második bécsi döntés; magyar idők (1940–1944)], és a mostohaapámat elég hamar kitették az állásából. Az 1940-es években volt egy olyan törvény, hogy az összes tisztviselőnek a nem tudom, hány százaléka lehet csak zsidó [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és akkor a vezérigazgató – ahelyett, hogy azt az összeget ami járt, elosztotta volna apu és saját maga között, vagy hogy legalábbis apu is kapjon belőle – magának sajátította ki az egész összeget. Apu állás nélkül maradt. Azt hiszem, 1940-ben még dolgozott, és aztán 1941-ben kikerült [A zsidótörvényeket 1941 márciusában – akkor még csak az első és második

zsidótörvény volt hatályban – terjesztették ki Észak-Erdélyre. – A szerk.]. Hát ez borzasztó volt, mert mi nem voltunk vagyonosak, a szüleimnek nem volt pénzük, és akkor apuka feketén könyvelt otthon egy benzinkutas cég főnökének, az nem volt zsidó ember, abból éltünk nagyon nehezen.

Én, amikor végezem, kikerültem [Szász]Régenbe, és így kettészakadt egy kicsit az életem. Nem emlékszem szeretettel erre az időszakra. Nem mondhatom, hogy ott nekem nagyon gyönyörű ifjúságom volt. Egy varrodába kerültem, és a fizetés, amit ott kaptam, az minimális volt. Nem beszélve arról, hogy utáltam, úgy utáltam... Egy idős zsidó nő volt a tulajdonos, Kraus Sárinak hívták, és tele volt vénkisasszonyokkal a varroda. És engem úgy utáltak, mert fiatal voltam, mert tudták, hogy végeredményben nem abból élek, nem kell gürcöljek, mert szüleim vannak, úgyhogy rettenetes, mit szenvedtem én abban a varrodában. Nem beszélve arról, hogy utáltam is varrni, és nem is voltam ügyes, szóval nekem ez egy nagyon nehéz periódus volt, annyit bőgtem... Akkor nagyapa azt mondta, elég volt, maradjon otthon. Rövid ideig volt az egész, 1944-ig. Otthon segítettem anyukának. Nem szerettem [Szász]Régent. Volt ott egy nagyon jó barátnőm, nagyon értelmes, ügyes lány, ragyogóan zongorázott, Szabó Mirinek hívták, a [maros]vásárhelyi konzervatóriumba járt, Trozner Sárikához. Az nagyon szerette Mirit, sőt, amikor Sárikának valami ínhüvelygyulladásra volt, Miri helyettesítette, dacára annak, hogy akkor már zsidótörvények voltak. Gázban végezte szegény Miri az életét.

Szászrégenben a mostohaapámat a szászok is nagyon tisztelték. Volt például egy szász könyvüzletes, aki minden szombaton, mikor zárt, odaadta a német újságokat, hogy olvassa el, és én kellett visszavigyem. Akkor volt a fűszeres, akinél vásároltunk, egy házaspár vezette az üzletet, rém rendesek voltak. A mostohaapám hallgatta minden este a rádiót, Londont. Onnan jöttek először a hírek, ott már mondták, hogy vannak gázkamrák, de mi nem hittük. Gondoltuk, ez propaganda. Mikor bejött a magyar hadsereg [1940-ben], akkor még a magyar zsidók tisztí uniformisban jöttek, anyukáékhoz is járt egy csomó tiszt, akik még a rangjuknak megfelelő egyenruhában voltak [A zsidótörvényeknek a hadseregen belüli alkalmazásáról lásd: munkaszolgálat (musz). Az észak-erdélyi bevonulás idején a hadseregnek még nagy szüksége volt a zsidó származású katonák között föllelhető nagy számú orvosra, állatorvosra, gyógyszerészre, mérnökre, azonban novembertől nagy számban szerelték le azokat a zsidó katonákat, akik részt vettek Észak-Erdély visszafoglalásában. Jó részüket azonnal behívták munkaszolgálatra. (A zsidó tiszteket majd csak 1941 augusztusában fosztották meg a rangjuktól, s ettől kezdve – amennyiben szolgálatra alkalmasnak minősítették –, munkaszolgálatot kellett teljesíteniük. Egyébként, mint Braham megjegyzi, 1942 májusában még mindig 129, a hatályos törvények értelmében zsidónak minősülő tiszt teljesített tényleges katonai szolgálatot.) (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. N. /1988/) – A szerk.]. Utána szép lassan leszerelték őket. És akkor kezdődött a munkaszolgálat a férfiaknál: Gabi nagybácsim elment, akkor [Maros]Vásárhelyen ott voltak a fiú-unokatestvérek, a másod-unokatestvérek anyuka részéről, akiket elvittek. Gabi nagybácsimat, mi, a gyerekek, imádtuk. Egy nagyon szép szál, magas, egész német típusú fiatalember volt, nem volt megnősülve – először Bácskában volt munkatáborban, ott nagyon jól voltak, dolgoztak, haza is került. De egyszer csak behívták, és bekerült a hírhedt bori lágerbe, ez Szerbiában volt egy rézbánya. Hát ott is pusztult el szerencsétlen, ott lőtték le. Ez a szász házaspár a fűszerüzletből megcsinálta, hogy egy német katonán keresztül levelet juttatott ennek a nagybácsimnak. Tehát voltak azért jobb érzésű emberek is. De viszont [Szász]Régenben, ami egy kisváros volt, tudták, hogy zsidók vagyunk, s

megtörtént, hogy elmentünk a strandra, és ott megdobáltak minket, nem kövel, hanem mit tudom én, zöldalmával... Úgyhogy azután a zsidó fiatalok egy zsidó kertésznek a patakjánál fürödtünk, jól éreztük magunkat ott.

Anyukának a húga, Aliz Aradon volt férjnél, és ott kezdődtek először a vasgárdista idők. Nem tarthattak lányt, elvették a festéküzletüket, fel kellett venni egy strómant, aki az üzletet vezette, úgyhogy anyukáék az aradi húgáért drukkoltak. A nagybácsim, Aliznak a férje azon gondolkodott, hogy jöjjenek át Észak-Erdélybe, de a nagynéném nem akart ide jönni, úgy látszik, volt egy előérzete, két kicsi gyereke volt. Nem beszélve arról, hogy itt aztán jöttek a keményebb dolgok. Miután bejöttek a németek Magyarországra, fel kellett tenni a sárga csillagot, ez 1944. március 19-én volt. Hát akkor kezdődtek a szörnyű dolgok. Akkor minket kiköltöztettek a lakásból, azt mondták, hogy ha összeköltözünk többen, akkor megmaradhatunk a városban. [Szász]Régenben a barátainknak volt egy nagyobb lakásuk, és akkor mi és még egy másik család odaköltöztünk abba a házba. Én a konyhában aludtam, azt tudom, anyukáék egy szobában, a háziak egy szobában és egy másik szobában volt egy másik család a gyerekekkel. Anyuka vezette ott is a háztartást, mert a barátunknak a felesége beteg volt. De hát egy hónap volt az egész. Minket, fiatalokat akkor hol ide rendeltek munkára, hol oda, és ott történt meg velem, hogy mentem az utcán, és az egyik vénkisasszony varrólánny, mikor meglátott, köpött egyet. Hát ez volt az egyetlen olyasmi, ami személyesen érintett engem. Mikor visszajöttem, próbáltam megkeresni, hogy a bosszúmat kitöltssem, de egész egyszerűen elfelejtettem, hogy hívják, és mikor aztán rájöttem, sok évre rá, késő volt.

A gettó Szászrégenben is a téglagyár területén volt [Az 1941. évi népszámlálás szerint Szászrégenben a lakosok 16,1%-a (1635 fő) volt zsidó. – A szerk.]. Mondták, hogy szedjük a holminkat, és másnap reggel jönnek értünk. Szekérrel vittük, amennyit vihettünk magunkkal, hát nagyon nem volt mit vinni. Nekünk élelmünk abszolút nem volt. Emlékszem, hogy ott volt egy munkaszolgálatos orvos, [maros]vásárhelyi volt, úgy hívták, Fridler doktor, és az jött és hozott nekünk egy kenyeret. Bekerültünk a [szász]régeni gettóba... Először felvittek a téglagyár területére, és aztán hozták a vidékieket, mert egész Hargita megye, Toplica, Udvarhely [Braham szerint a szászrégeni gettóban a helyieken kívül elsősorban Maros-Torda vm. keleti részéből és Csík vm. északi részéből koncentrálták a zsidókat. – A szerk.], mind oda kerültek. Az út mentén, ami a téglagyárhoz vezetett kicsi falusi házak voltak, s akik ott laktak, azokat kiköltöztették, és minket oda vittek be. A nőket a szobákba, a férfiakat a padlásra, mi fiatalok, egy páran a szénapadláson voltunk. Egy hónap volt maga a gettózás. Közben minket, fiatal lányokat levittek egy párat, már nem emlékszem, hányunkat, beoltottak, megvizsgáltak, mert elvittek dolgozni a tisztí kaszinóba. Az ott az egyik család házában volt [Szász]Régenben, bent valahol a központban egy emeletes házban. Egy gyönyörű lakás volt, és oda csinálták meg a tisztí étkezdét a német és magyar tiszték számára. Ez pont szemben volt a mi lakásunkkal, ahonnan ki kellett költözni, beláttam a házba, még ott voltak a bútorok. Engem beosztottak egy kis helyiségbe, ahol csak a poharakat mostuk. Reggel jött értünk a katona, este vitt vissza, gyalog mentünk fel a gettóba, csakhogy katonai kísérettel. Itt, ahol a kaszinó volt, lent volt egy nagy üzlet, Deutsch Éva férjének a rokonságáé volt. Egyszer lenézek egy szünetben, és látom, hogy hozzák oda a zsidó holmikat, és megismertem a nagynéném bundáját, megismertem a festményeket. Én úgy elkezdtem bögni, hogy azt nem tudom elmondani. A katona, akivel én együtt dolgoztam ott a mosogatásnál, egy német katona volt, odahívott és azt mondta: „Ne sírj, ne csináld azt, hogy még jobban ne vessenek rajtad. Ne

mutasd ki a fájdalmadat! Hagyd el, mert vége lesz mindennek. Az én családomat is agyonbombázták Drezdánál. Ne sírj.” Szóval egy ilyen emberséges hangot ütött meg. A konyhán nem adtak enni, de mikor maradt a lábas fenekén, azt ki lehetett vakarni. De ahol magyar katonák voltak, ott disznóhúsok is voltak, és én persze nem ettem semmit. Amikor visszamentünk a gettóba, mondtam anyunak, de ő azt mondta: „Ne törődj, egyél, amit adnak, mert ki tudja, mi lesz.” Mi, amit ettünk a gettóban, az valami közös kondérból volt. Hát ez rövid ideig tartott.

Aztán elvittek. Úgy tudom, hogy egy vonattal kiürítették teljesen a [szász]régeni gettót [1944. június 4-én deportáltak a szászárégeni gettóból 3149 embert. – A szerk.]. Véletlenül úgy adódott, hogy a vagonban együtt voltak a szüleim, anyuka és a mostohaapám, és akkor még volt egy Steuer nevű család, meg még többen voltak ott ismerősök. Sokan voltunk. Azt mondták mindenkinek, hogy Kassa mellé, a Kenyérmezőre visznek dolgozni, ez volt a mese [Kenyérmező névvel két térséget is illettek: az egyik egy történelmi nevezetességű hely volt Hunyad vármegyében a Maros két partján, a másik egy Esztergom melletti pusztá volt, ahol az első világháború idején egy hatalmas hadifogolytábor volt. Kassa melletti Kenyérmezőről nem tudni. Viszont az Auschwitz felé tartó vonatok Kassán mentek keresztül. – A szerk.]. Az út borzasztó volt. Adtak vedret, hogy végezzük el a dolgunkat, de én nem tudtam ott idegenek előtt vizelni, éjszaka sem, akkor sem, amikor már ilyen volt a hasam [mutatja]. Valahol Csehszlovákiában, már Kassán túl voltunk, akkor megállt a vonat, és volt egy zsidó orvos, aki végigjárta a vonatot, hogy nincs-e beteg. Anyuka mondta, hogy nem megy a vizelet. Nem az, hogy széklet, de vizelni sem tudtam. Azt mondta, hogy tegyünk meleg vizet a hasamra. De hát honnét vegyünk meleg vizet? Egy nyílt pályán voltunk, és megengedték, hogy leszálljunk, és én egy bokor mögé bújtam, gondoltam, hogy nem lát senki. Biztos látott, de nem volt érdekes. Csütörtökön vagonírozta be, csütörtökön reggel jöttünk ki a házból, és Auschwitzba hétfőn érkeztünk meg, és én körülbelül szombatig nem tudtam vizelni.

Közben jöttek, a vonatot átvették a németek, és egy német katona azt mondta, hogy hát munkára visznek, és van zenekar. Apuka gondolta, hogy milyen jó lesz, mert ő tud hegedülni. De anyám fantasztikus erős volt. Apu egy pesszimista lélek volt, és én magam is, de anyu az mondta: „Vagy öngyilkosok leszünk mind, vagy aztán egy szó se!” És ott ültünk, ültünk a vagonban, s szörnyű volt, mert volt egy nagyon öreg néni, nem tudom, hogy ki volt, de vak is volt szegény, és egész éjjel tapogatózott és jajgatott. Az valami borzasztó volt, éjszaka ment a vonat, és ott tapogatózott, és ordított: „Jaj, jaj, jaj...” – szörnyű volt.

Mikor megérkeztünk, én akkor még anyukával együtt voltam, a férfiakat rögtön elválasztották. Leszálltunk, és akkor mentünk anyukával karon fogva a szelektáló bizottság elé. Hát mit tudtuk mi, hogy ki merre megy? Odaérünk a szelektáló bizottság elé, és az illető – én nem tudom, hogy ki volt, mert nem is figyelte az ember – intette, hogy anyuka menjen balra és én jobbra. És akkor én németül mondtam: „Aber meine Mutter! [De hát az anyám!]”, és anyuka mondta, hogy „Aber meine Tochter!” [De hát a leányom!], és erre átlökte anyukát jobb oldalra, ahol én voltam, és azt mondta: „Áh, te még tudsz szaladni.” Nem értettük, hogy miről van szó, és akkor anyukával maradtam...

Mikor levetkőztettek Auschwitzban, tőlem a cipőt is elvették. Volt egy gyönyörű síbakancsom, és mikor bevittek a tusolóba, arra rögtön rátették a kezüket – valószínűleg a zsidó lányok, mert azok vetkőztettek ott le –, és ugye amikor visszamentem, nem volt már cipőm se. És akkor kaptam egy

zöldet és egy feketét, de az egyik lapos sarkú volt, a másik magas sarkú. Auschwitzban csak három éjszakát töltöttünk, és elvittek Krakkó-Plaszowba [Kraków-Plaszów (Krakau-Plaszow) – 1940-ben kezdték építeni a krakkói régi és új zsidó temető helyén a négy altáborból álló tábor, amely először munkatábor volt, majd koncentrációs tábor lett. 1944 május-júniusában az akkor ide hozott 6-8 ezer magyar zsidóval a tábor létszáma 24 000 fő volt (lengyelek, zsidók, valamint német bűnözők voltak itt). – A szerk.]. Ott anyukával még együtt voltunk, és ott volt Ágnes nagynéném is. Krakkóban azt mondták, hogy ne mondjuk, hogy anya s lánya, és mondjuk, hogy mesterségünk van. Erre mind a ketten azt mondtuk, hogy varrónők vagyunk. Anyukát beválasztották az építkezéshez, és engem be a raktárakba, úgyhogy nekem jóformán semmi problémám nem volt, aránylag jó dolgom volt, de anyuka hordta a téglát. Vitaminhiánya lett, s hólyagok lettek a lábán. Ami nagy dolog volt, hogy első perctől kezdve a [havi] ciklus az megszűnt, mert különben szörnyű lett volna – nem tudom, mit adtak. Ott a barakkokban volt mindeniknek helye. A lengyel zsidókkal is valahogy jól megértettem magam, szerettek, úgyhogy segítettek engem. [Maros]Vásárhelyi ismerős nem volt ott, mert [szász]régeniekkel mentem. A krakkó-plaszowi láger volt valaha a krakkói gettó, a zsidó temetőnek a helyén volt, és ezek a lengyel zsidók tulajdonképpen onnét maradtak ott. A „Schindler listája” film [Steven Spielberg filmje] ott történik.

Mi több kommandóban dolgoztunk, június, július és augusztusban. Mikor először beosztottak munkára egy raktárba, hát ott volt egy idősebb bácsi, biztos volt vagy 35 éves, azzal nagyon sokat beszélgettünk. Ő szerzett nekem egy pár rendes talpú bakancsot. Ez a bácsi egy vaskereskedő volt, és nagyon érdekes volt, hogy volt egy nagyon komoly jiddis irodalom tudása, és tőlem kérdezte, hogy mi mit olvasunk. Hát én Sholem Aschon kívül nem ismertem egy jiddis író sem, mi a magyar irodalmat ismertük [Sholem Asch (1880–1957) lengyel származású jiddis regény- és drámaíró. – A szerk.] Beraktak a raktárba, ahol kiöntötték a szegeket, amit elzabráltak a krakkói üzletekből, és akkor azt széjjel kellett választani nagyság szerint. Hát ez egy semmiség volt, s készen voltunk [hamar], és akkor mondtuk, hogy mit csináljunk. Megint összeöntötték, amit már egyszer szétválogattunk, és kezdtük előlről. Szóval, az nem volt munka. A lényeg az, hogy akkor átkerültem egy másik kommandóba, ott sem volt rossz dolgom. Közben anyukának megkelt a lába, s bevitték a betegszobába. Anyuka vagy 46 éves volt, és idősnek mutatott a többiekhez képest, de egy szerény [csendes] valaki volt, nem panaszkodott, s ott tartották, ameddig csak lehetett, hogy ne menjen ki munkára. És este mindig találkoztunk.

Egyszer engem végre beraktak egy varrodába, egy komoly varroda volt. Az elesett és sebesült német katonák katonaruháit úgynevezett fertőtlenítés után hozták oda kijavítani, gombot varrni, megfoltozni. Engem is oda beosztottak. Utálatosak voltak azok a ruhák, még volt benne egy kis tetű meg minden. És ott is volt egy munkavezető – idősnek nézett ki, de még 40 éves sem volt, csak nagyon rosszul nézett ki –, és az kiszúrta engem, és mindjárt rendelt nekem kabátot egy olyan melegebb bélésből és anyukának is, hogy ne fázzunk hajnalban, mikor álltunk ott az appelen. Ez a munkavezető bácsi azt mondta, hogy azért kivételez velem, mert nagyon emlékeztetem az ő gyerekére, aki vele volt egy ideig, és elvitték könnyebb helyre dolgozni. Legalábbis ő úgy tudta. Ezért volt velem kedvesebb. A feleségét előtte ölték meg a németek.

Egy érdekes eset történt itt Krakkóban. Az egyik munkatársam egy nap azzal jön, hogy „Gyere, mert van valaki, talán neked rokonod, beszélj vele!”. Tekintettel arra, hogy anyukám velem volt még akkor, együtt elmentünk. Egy másik barakkban volt egy hölgy, hát nekem idősnek tűnt, biztos volt vagy 30 éves. Nem tudott valamit precízen a rokoni kapcsolatról mondani, de tudta, hogy a

családjában van Goldman – ez azért érdekes, mert mondtam, hogy a nagymamám Goldman lány volt. Mesélte, hogy neki volt egy kisleány, akit kimenekített Olaszországba. Remélte, hogy él a gyermek, ő különben krakkói volt, egy bírónak volt a felesége. De az érdekes az volt, azt mondta nekem, hogy ha nem is tudta volna meg, hogy én névrokona vagyok, vagy lehet valamilyen kapcsolat van köztünk, ha látott volna csak úgy az utcán, akkor is tudta volna, hogy rokonok vagyunk, mert a szemem pont olyan, mint a fiáé. Többé aztán nem tudtam róla, mert kiürítették a lágeret, minket sajnos visszavitték Auschwitzba. Ez 1944 augusztusában volt. Akkor már anyukának kinőtt a fehér haja, mert nagyon korán őszült, és akkor vesztettem el édesanyámat, elválasztottak minket, és őt a gázba vitték.

Már hallottunk a gázzal, és állandóan éreztük azt a rettenetes égett hús szagot, de nem akartuk hinni. Jóformán nem akartuk elhinni ezeket a dolgokat, valahogy az ember nehezen hiszi el a rosszat, igyekeztünk ettől [a gondolatától] távol tartani magunkat. Egy hónapig voltunk Auschwitzban, és utána elvittek egy munkalágerbe. És egyik helyről vitték a másikba, több ilyen munkalágerbe. Természetes, hogy szörnyű volt, de nem volt már kínzás, nem volt gyilkosság, legfennebb rossz bánásmód volt, az éhség és a munka. Már nem voltak kivégzések, már közeledett a front. Tekintettel arra, hogy a végén már szudéta vidékre kerültem, és ott közel voltak az orosz csapatok, már nem mertek velünk úgy bánni. Oberaltstadt volt a neve a helységnek, ahol gyárak voltak, és ott dolgoztunk. [Oberaltstadt a lengyelországi Gross-Rosen nevű koncentrációs tábor kommandója volt. – A szerk.] Meg sok cseh dolgozott még ott abban a helységben. Minket, [szász]régenieket, vagy 10 magyar zsidót helyeztek oda. A többi lengyel lány volt. Ezek nem voltak Auschwitzban, mert ezeket egyenesen otthonról vitték munkára, már ott voltak vagy másfél éve, tehát még a saját holmijaikkal voltak, még a hajuk is megnőtt rendesen, mert nem voltak lenyírva, mint ahogy mi voltunk. Ezekkel voltunk együtt.

Itt szabadítottak fel az oroszok 1945. május 9-én [Magát Gross-Rosen 1945. május 5-én. – A szerk.]. A láger orvosnője szászrégeni volt, eredetileg besszarábiai születésű, beszélt az orosz nyelvet, tudott tárgyalni az orosz parancsnokokkal. Ő elintézte, hogy mi tízen, [szász]régeniek elindultunk haza, de nem egy szervezett csoport volt, hanem úgy, ahogy voltunk, mentünk, mentünk... Nem kerestünk semmilyen segítséget, siettünk haza. Hogy miért? Reméltünk. Egyik vonatról felszálltunk a másikra. Nem számított, hol fekszünk le, úgy aludtunk a szabad ég alatt a földön, hogy ma a párnák közt nem alszunk úgy. Pestre érkezzünk meg, ez volt a lényeg. Magyarország felszabadult már, és akkor már a zsidók megszervezték a segítséget Pesten. Volt egy iskola, nem tudom, milyen részében a városnak, ahova érkeztek a zsidók, ott lehetett érdeklődni, listák voltak kitéve, hogy ki jött, ki kit keres, szóval egy ilyen információs iroda volt tulajdonképpen. [Valószínűleg a Bethlen téri zsidó iskoláról van szó. – A szerk.] Ott töltöttünk egy éjszakát, tudtunk tisztálkodni, étkezés megvolt, kaptunk valami pénzt, és indultunk haza.

Én nem [Maros]Vásárhelyre jöttem, hanem egyenesen Aradra mentem, tekintettel arra, hogy Aliz nagynéném, tudtam, hogy ott él, és ez egy biztos pont volt. Azt is gondoltam, hogy Sándor nagybácsit, apukának az öccsét, aki a vasgárdizmus alatt Aradra menekült, ott fogom őt is találni. Aradon [a rokonság] már attól tartottak, hogy őket is fogják deportálni, ezért felkészültek erre, mert a két unokaöcsémet, Aliznak a gyerekeit, akik kicsik voltak, elmenekítették falura egy megbízható román családhoz. Nem került erre sor szerencsére, de a nagybácsimnak természetesen az üzletét elvették, de megmaradtak mindnyájan. [Dél-Erdély román fennhatóság alatt maradt 1940 után is, ezért ott nem a magyarországi, hanem a román zsidóellenes rendeletek

voltak érvényben. – A szerk. Lásd: Zsidó Statutum Romániában; Zsidók Észak- és Dél-Erdélyben; Zsidótörvények Romániában. – A szerk.]. Az érdekes az volt, hogy Aradon a nagynéném nem volt otthon, mert lement [Maros]Vásárhelyre keresni a családot. Tehát én Aradon vártam őt be. Ő [Maros]Vásárhelyen tudta meg, hogy én élek, egészségesen érkeztem haza, és hogy nála vagyok. Tehát oda érkeztem a nagynénémhez, és ott etettek, ott hizlaltak fel, mint egy szemétláda, minden maradékot megettem. Ott töltöttem egy pár hetet, és értem jött a petrozsényi Sándor nagybácsim, és vele együtt eljöttünk [Maros]Vásárhelyre. Arról volt szó, hogy nála maradok, hogy ott fogok letelepedni. De előzőleg hazajöttem [Maros]Vásárhelyre, hogy utánanézzek, hátha mégis valakit találok itthon. Meg voltam győződve róla, hogy ezt a fiatal nagybácsimat, anyukának a legfiatalabb öccsét, Gábort, aki munkaszolgálaton volt, hogyha mást nem, de őt itthon találom. Sajnos őt sem találtam meg.

Tehát [Maros]Vásárhelyre jöttem, de nagyon kevés reményt találtam. A kis családi házunkat, mikor elmentem oda, szörnyű állapotban találtam. Habár fiatal volt a ház, mert csak 1938-ban épült, de hol az oroszok, hol a németek garázdálkodtak benne, s beesett az eső, szörnyen begombásodott, tönkre volt menve, borzasztó állapotban volt. Tekintettel arra, hogy a mostohaapám Marosvásárhelyen egy nagyon elismert valaki volt – emberi szempontból, műveltség szempontjából, becsületesség szempontjából –, és ismerték, mivel bankember volt, így elmentem az Albina bankba, ahol egy Boros nevű igazgató volt, és végtelenül ügyesen kisegített a bajból. Egy hosszú lejáratú kölcsönt adott, amivel rendbe tudtam a házat tenni. Én nagyapámnak a második feleségéhez mentem, aki keresztény volt, és őt nem deportálták. Nagyon jó viszonyban voltunk, és onnan dirigáltam, irányítottam a dolgokat. Közben összekerültem a férjemmel...

A férjemet, Diamantstein Imrét futólag ismertem a háború előtt, és mikor találkoztunk [Maros]Vásárhelyen, hát mindenki mindenkinek, minden élőnek örvendett. Az unokabátyámnak, László Pálnak, tehát a Böske, Mittelman nagytata nevelt lánya fiának nagyon jó barátja volt. És ott találkoztunk, mert ez a László Pál, aki már régen itthon volt, és már dolgozott, valóságos népkonyhát rendezett be, és akinek nem volt hol enni, ott ebédelt nála. Ott találkoztunk gyakran a jövődöbelimmal, és így kezdődött a barátság. Arról volt szó, hogy leköltözöm Petrozsényba a Sándor nagybácsimhoz, de közben nagyon megtetszett nekem a jövődöbelim, nem nagyon akartam elmenni [Maros]Vásárhelyről, és állásba kerültem. Volt itt egy drogéria a Rózsák terén, a főtéren, a Fekete drogéria, ma talán Velurnak hívják, a tulajdonos egy Fekete nevű volt, régi [maros]vásárhelyi, és oda mentem dolgozni a kasszába. Ez 1945-ben volt.

Közben felmenten Szászrégenbe, hogy utánanézzek, mit találok. Nem találtam semmit. Az ebédlőbútorunk, a konyhabútor és az én szobám bútora megmaradt a lakásban, mert oda beköltöztettek egy rendőrtisztet, az elment, és becsületesen otthagyt mindent. De egy szobabútort, ami egy nagyon szép berendezésű szalంగarnitúra volt, abból semmit az égvilágon nem találtam, és se könyvek, se értékek. Viszont a háznak a konyhájában, ahonnét minket elvittek, találtam egy halom papírt kiborítva, ahol némi képet és írásokat találtam, de úgy nézett ki, mint egy szemétdomb. [Ez alatt az idő alatt] a szászrégeni szanatóriumban voltam. Ez valakinek a villája volt, mert minden városban megszerveztek egy ilyen szanatóriumot, ahol a hazatérő deportáltak meg tudtak szállni, mert nem volt hova menniük. Itt, Marosvásárhelyen a jelenlegi szülészetén volt berendezve a szanatórium, az átmeneti otthon. Ott ellátták élelemmel a hazatérteket. Persze, zsidó szervezés volt, és annak a keretén belül történt minden. És ott töltöttem egy pár napot [Szász]Régenben a szanatóriumban, reméltem és vártam a híreket, és egy falcs hír érkezett, hogy

várjam, mert mostohaapám haza fog jönni. Szó sem volt róla, mert aztán megtudtam, hogy elég hamar, nem Auschwitzban, hanem Ausztriában egy szörnyű helyen pusztult el, az elsők között volt, aki meghalt. Tehát a mai napig sem tudom, hogy miért mondta az illető ezt, hogy várjam.

Tehát ennyi volt. Visszajöttem [Maros]Vásárhelyre, és a nagybátyám legnagyobb bánatára azt mondtam, hogy nem megyek Petrozsénybe. Le is beszéltek róla, mert azt mondták, hogy fiatal vagyok, eltemetkezem idősebb embereknél, ha odamegyek. Az igazság az, hogy nem is éreztem magamat jól, csak a hasonló emberek között, akik megjárták ezt a poklot. Amikor Aradon voltam, és ott találkoztam olyanokkal, akik nem mentek át ezen, nem tudták felfogni azt, hogy mi min mentünk keresztül, nem éreztem jól magam, nem volt meg a kontaktus. Minket nem érdekelt a ruha akkor, örvendtünk, ha volt mit együnk, váltás holmink, hogy felvegyük, örvendtünk, ha le tudtunk ülni. Én mindig azt mondtam, hogy én többé állni nem fogok, vagy fekszem, vagy fotelben fogok ülni, mert elég volt abból, hogy álljunk, mert annyit álltunk. Ezek a napi ellenőrzések, hogy meg vagyunk-e, ezek az úgynevezett appelek, ami azt jelentette, hogy megszámláltak, azok szörnyűek voltak. Naponta kétszer órák hosszán át, ha esett az eső, ha hullott a hó, ha égető napsugár volt, állni kellett, állni, állni, állni... És azt is mondtam, hogy az ötös számot ki fogom cserélni az én szavaimból, mert állandóan ötös sorokban kellett menetelnünk, és mindig számolták, hogy öt, öt, öt... De szerencsére az ember az ilyesmit el is felejt.

Egy év múlva, 1946-ban férjhez mentem. Én 24 éves voltam, a férjem 31. Az esküvőnk egész véletlenül nagyon komikus volt. Lementünk Petrozsényba együtt, hogy a nagynéném is megismerje a férjemet, és egyszer csak eszébe jutott a nagybácsimnak, hogy csináljuk meg a vallásos esküvőt, mert az én édesapámnak biztos jólesne. Hogyhogy neki jutott ez eszébe, mert ő sem volt vallásos? Habár, ő is tartotta az ünnepeket. Hát mi történt? Közel volt a petrozsényi kis zsinagóga – vagy imaház inkább, mert nem is lehet azt mondani, hogy zsinagóga. Behívott tíz zsidó bácsit, volt ott egy nagyon vallásos is, azok elhozták a hüpét, és ott a háznál, egy másik házaspár jelenlétében kötöttünk vallásos házasságot, mert a férjemnek még kalapja sem volt ott, mert nyár volt, és kölcsön kalappal – ezen nagyon jól szórakoztunk –, vidám esküvő volt, hogy úgy mondjam [lásd: házasság, esküvői szertartás]. És azután októberben volt a polgári esküvő [Maros]Vásárhelyen.

A férjemnek az unokatestvére, Diamantstein Éva is hazajött. Nekik megmaradt a házuk a Vörösmarty utcában, és hátul az udvaron volt egy kis kétszobás lakás, és mikor összeházasodtunk, mi odaköltöztünk. Tulajdonképpen úgy alakult a dolog, hogy amikor én felvettem a kölcsönt a házam javítására, anyukának az unokatestvéréék, akik Temesvárra menekültek el, vissza akartak jönni, és felajánlották, hogy házbér fejében kifizetik az én adósságomat, és lakhatok is náluk. Így is történt, azzal a megállapodással, ha nekem szükségem van a lakásra, akkor természetesen átadják. Hát én nagyon rövid ideig laktam náluk, mert férjhez mentem, a lakásra nem volt szükségem, mert odaköltöztünk abba a kis kétszobás lakásba. Amikor Péter, a nagyobbik fiam megszületett 1948-ban, és már elég nagy volt, akkor szóltam, hogy kellene a lakás, mert megnőtt a család. És az egyik rokona, aki benn lakott, és akik eltartották ezt a házaspárt, nem akart kiköltözni és átadni a lakást. Közben egy olyan hír kapott lábra, hogy megint államosítás lesz, és féltünk, hogy azt a házat is elveszik, és bagóért eladtuk, úgyhogy mindössze egy biciklit és egy télikabátot tudtunk venni belőle. Tehát ez lett a házból, és így maradtunk, hárman most már, benn abban a kicsi kétszobás lakásban.

A férjem dévai születésű volt, az édesapja, Diamantstein Jakab kereskedő ember volt, de én az apósomat személyesen nem ismertem. Hárman voltak fiútestvérek, a legidősebb bátyja Miklós, a kisebbik bátyja István (Pista) és a férjem, Imre. Apósomék eredetileg Déván laktak, ott volt üzletük valamikor, és azt hiszem, 1935-ben már tönkrementek, és hazajöttek [Maros]Vásárhelyre, hogy együtt legyen a család, mert itt több testvére élt apósomnak. És úgy tudom, hogy egy időben a férjem bátyja Aradon dolgozott az úgynevezett Neumann gyárban, az egy híres, nagy gyár volt Aradon [A Neumann testvérek óriási szesz- és élesztőgyáráról van szó. – A szerk.]. Aztán hazakerült [Maros]Vásárhelyre, és itthon valami részesedése volt a Diamantstein-féle vasüzletben. Hát, ez családi dolog volt, úgy tudom, hogy ő ott könyvelt, az öregúr már nem dolgozott, idős volt. A férjem édesanyja – nem jut eszembe, mi volt a neve – 1939-ben meghalt szegény, mert beteg volt, úgyhogy az öregúr, a férjem és a bátyja, Miklós együtt laktak. Pista elég korán megnősült, és Bukarestben élt. Tehát ők hárman voltak itthon. Miklós nagyon művelt, komoly ember volt, nem nősült meg soha, mert nem volt egészséges, pajzsmirigy-problémás volt. Tisztviselő ember volt. Az apósomat és a nagyobbik fiát, Miklóst deportálták, és ott pusztultak el. A másik testvére, Pista szintén tisztviselő ember volt, Bukarestben. A felesége, Szűcs Anna iparművész nő volt, és egy nagyon szép műhelye volt ott. Nem voltak deportálva, mert Bukarestben éltek, és így átvészelték a holokausztot. Abszolút nem voltak vallásosak, egy lányuk volt, tízévi házasság után született, és aztán elmentek Izraelbe, majd onnét Kanadába a fiatalokkal együtt. A sógorom meghalt két évvel ezelőtt [2002-ben], 91 éves korában, a sógornőm, Anna még él.

A férjem közben elvégezte Kolozsváron a jogot, és itt dolgozott [Maros]Vásárhelyen egy ügyvédi irodában mint ügyvédbojtár, dr. Hirsch Gusztávnak az ügyvédi irodájában, egészen addig, amíg munkaszolgálatba nem vitték. A férjemék nagyon vallásosak voltak, sőt a férjem még otthon is, reggel rendszeresen imádkozott, előírás szerint. Nem voltak ortodoxok, de vallásosak voltak, és az ortodox templomba jártak, nem a neológba. Nem hordtak pajeszt vagy ilyesmit, de az összes Diamantstein, mert rengeteg Diamantstein volt [Maros]Vásárhelyen, mind vallásos ember volt.

A férjem szörnyű helyen volt munkaszolgálaton, elvitték a pripeti mocsarakig, ami – úgy tudom – Ukrajnában van [Pripjáty mocsarak néven is ismert, Európa legnagyobb mocsárvidéke Dél-Belorusszia és Észak-Ukrajna területén. 1941. augusztus 12-én 6526 fosztogatónak titulált zsidót lőttek itt agyon. Az asszonyokat és a gyermekeket a mocsárba akarták süllyeszteni, de a mocsár nem bizonyult elég ingoványosnak (www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Pripet). – A szerk.]. Együtt volt Rosenblatt Nácival, akivel meneteltek ezer-nem-tudom-hány kilométert, és csodálatos módon megérkezett haza egészségesen 1944 novemberében. 29 éves volt, amikor rongyokban hazakerült a munkaszolgálatról. Szerencsésen megúszta, pedig egy vékony ember volt, de úgy látszik, ellenálló volt a nagy nyomorúságban. Sajnos, aki hazakerült abból a pokolból, az megszűnt vallásosnak lenni, mert az ünnepek családi ünnepek voltak, és nem volt már család, sehol nem volt család.

A férjem először elment Bukarestbe, ahol a bátyja élt, és úgy jött haza [Maros]Vásárhelyre és kezdett dolgozni. Ügyvéd ember lévén, először bekerült a törvényszékre mint bíró, de abból a fizetésből, amit akkor adtak, nem lehetett megélni. Mikor én hozzámentem feleségül, akkor irodája volt közösen egy Harap Béla nevű ügyvéddel, a jelenlegi szülésszettel szemben, egy saroképületben. De ez rövid ideig tartott, mert aztán felszámolták az államosítás miatt, átkerült a faiparba itt [Maros]Vásárhelyen, és ott volt egész végig. Ennek a cégnek, ahol dolgozott, több neve is volt, mert állandó átszervezés volt, hol hozzájuk tartozott az egész Csík [vidék], hol nem

tartozott hozzájuk – ez volt a területi átszervezés periódusa, amikor a tartományokból megyék lettek az 1960-as években. [Az 1952-es és 1968-as romániai területi átszervezésekre utal itt Diamantstein Zsuzsa. Lásd: területi átszervezés Romániában (1952-ben; 1968-ban). – A szerk.] A végén [Szász]Régenben dolgozott az IFET-nél (Intreprinderea Forestiera de Exploatare și Transport) [Fakitermelési üzem], mert azt tanácsolta neki egy Florea nevű igazgató, aki itt volt a bútorgyárnak az igazgatója, hogy tekintettel arra, hogy közeledik a nyugdíjkorhatárhoz, menjen át az IFEL-hez, hogy akkor nagyobb legyen a nyugdíja. Át is ment, és mikor már nyugdíjas volt, azért önkéntesen még dolgozott. Nagyon aktív ember volt, és nem tudta elviselni a tétlenséget. Mikor hazakerült, gépelt államvizsga-dolgozatokat diákoknak. Állandóan foglalkozott valamivel.

A zene volt a szerelme, a klasszikus zene. Déván tanult zongorázni, de hát abban az időben zenei pálya egy kispolgári családban nem létezett – hát az nem egy pálya, az egy bohém dolog, tessék egy komoly pályát választani. Így lett belőle ügyvéd, és mivel nagyon alapos ember volt, és mindent tökéletesen, vagyis alaposan megtanult és alaposan csinált, azt is nagyon jól csinálta, és hát igen elismert jogász volt Marosvásárhelyen. Egy ideig volt zongoránk, aztán egy szép napon eladtuk, mert kellett a pénz, amíg a gyerekek jártak egyetemre. De az elsők között voltunk, akiknek volt lemezjátszója, egy régi, ócska, szovjet lemezjátszó volt, és rengeteg lemezt vettünk. Jó, hogy én is tanultam zongorázni annak idején, és otthon is zene mellett nőttem fel, de a férjem mellett tanultam meg a zenét, és tudtam már én is különbséget tenni a nagyon jó és a nagyon gyenge között. Mikor még fiatal házasok voltunk, és a gyerekek kicsik voltak, állandóan jártunk szimfonikus koncertre, színházba, moziba, nem volt olyan előadás, amit mi ne néztünk volna meg. Szép társaságunk volt, de kártyázni nem szoktunk.

Sem a férjem, se én nem politizáltam soha. Abban az időben egy fiatal lányt mit érdekelte, hogy mi van a világban, hogy mi a politika. A szüleim sem vettek részt semmilyen politikai szervezetben, a mostohaapám egy kicsit baloldali gondolkodású volt, de nem vett részt semmiben. Mikor visszakerültünk [a deportálásból], természetes volt, hogy a fiatalság a szocializmusban látja a jövőt. Ezt hiába vetik a szemükre a zsidóknak, hogy ők hozták be a kommunizmust, mert ez olyan természetes volt, hogy ők hitték, hogy megszűnik a megkülönböztetés, mind a faji, mind a vallási megkülönböztetés, tehát nyilván ez az eszme uralta a fiatalságot. 1945-ben a férjem belépett a pártba, végezte becsületesen a feladatot. Intellektuel ember lévén, tartott szemináriumokat, a pártiskolában tanított marxizmust, ez volt az ő tevékenysége. Különbözőbb feladata nem volt, ezt a feladatot kapta, ezt csinálták nagyon sokan. Az elején meggyőződésből a fiatalok általában beléptek a pártba. Én nem léptem be, én egy elég visszavonult valaki voltam, elég alacsonyabb rendű érzéssel, hogy én nem vagyok elég okos ahhoz. Az, hogy aztán évek során óriási csalódása volt a férjemnek, bele volt betegedve abba, amivé vált ez a szép eszme, az egy másik lapra tartozik. Sajnos nem érte meg azt, hogy megbukjon ez a szörnyű rezsim [lásd: az 1989-es romániai forradalom], ami eltiporta az embert, az egyéniséget, a gondolkodást. Ő 1986-ban meghalt, de rettenetesen szenvedett attól, hogy mi lett a világból.

Elmenetelre nem gondoltunk, egyikünk sem volt elég bátor, nem volt merészség bennünk. Szerettük a biztosat, a kicsi otthonunkat. Sose voltunk gazdagok, de nagyon szép életet éltünk. A férjemnek kicsi volt a fizetése, mivel akkor egy ügyvéd nem számított, hiába volt jogi végzettsége, és ő jogtanácsos volt – „consilier juridic”, így mondták ezt a vállalatnál –, és mikor már megalakultak az ügyvédi kamarák, soha eszébe nem jutott, hogy ő oda lépjen. A mesterségét tulajdonképpen nem is szerette, mert ő egy művészlélek volt, egy nagyon jó muzsikos volt, remek

zongorista.

Két éves volt a fiam, amikor 1950-ben elmentem dolgozni. A fül-orr-gége klinikára kerültem mint tisztviselő. Ott dolgoztam kilenc évig. 1955-ben megszületett Gyuri, a második fiam, és akkor átmentem egy másik vállalathoz, úgy hívták, hogy „Inspectoratul de calitate” [Minőségellenőrzés], onnét mentem nyugdíjba 1977-ben.

Közvetlenül a háború után nagyon sok fiúgyerek született, de egyiket sem metélték körül. A mi gyerekeinket sem, nem is annyira a vallás miatt, és ez egy nagyon jó egészségügyi dolog is lett volna, de akkor már nem volt rabbi [Maros]Vásárhelyen. Az iskolában a gyerekeinknek sohasem volt problémájuk, nem éreztették velük, hogy zsidók.

A hitközséggel tartottuk a kapcsolatot, az én nevemen ment, én fizettem a tagdíjat, én szerepeltem mint tag. Később már nem volt érdekes, mikor már a férjem nyugdíjas lett, sokat járt be a hitközséghez, a Grünstein bácsinak nagyon sokat segített annak idején, úgyhogy nem volt probléma. Az ünnepeket mi ketten itthon tartottuk, főztem, ami jó volt, húsvétkor a pászkás kávé megvolt.

Egészen, amíg a nagyobbik fiam érettségizett, mindig volt háztartási alkalmazottam. Nekem nem volt senkim az égvilágon, akire a gyerekeket hagyjam. Nyaranként elmentek ehhez a petrozsényi nagybácsimhoz, Sándorhoz, ő volt a „nagyapapa”, és mi is odamentünk nyaralni. Mindig Petrozsény volt a végcél, ott pihentünk meg, majd aztán mentünk a [Fekete-]tengerre. Rendszerint azt csináltuk, hogy vonattal, körutazással bejártuk az országot. Szóval olcsó volt, így mindenfelé voltunk. A tengerre gyakrabban mentünk, mindig ilyen maszek helyeken, falusi háznál, később, mikor már a gyerekek nagyok voltak, akkor elmentünk, és szállodában laktunk. Külföldön 1973-ban voltunk először, Magyarországon. 1980-ban egy nagyon szép kirándulást csináltunk, ugyanis minden szocialista államban adtak valutát, tehát nem szorultunk senkire, és bejártuk az összes szocialista államot, kivéve Oroszországot. Sajnos oda nem jutottunk el, pedig nagyon sajnálom, hogy Leningrádot nem láttam. Elmentünk Magyarországra, Csehszlovákiába, Lengyelországba, Kelet-Németországba, és onnét átmentünk Nyugat-Berlinbe, mert a férjemnek ott élt egy unokatestvére, Diamantstein Tibor. Volt engedélyünk persze, és gyerekek nélkül voltunk. Nyugat-Németországban voltunk Berlinben, átutazóban Münchenben, Stuttgartban, Karlsruheban és jövet aztán Salzburg, Bécs és vissza Magyarország és úgy haza. Vonattal mentünk egyik helyről a másikra. Mindig szereztünk szállást, vittünk mindig valami kaját magunkkal, nem volt probléma. Az útlevelet, a vízumot Nyugat-Németországba megkaptuk szó nélkül, tehát megbízható embereknek tekintettek.

A gyerekekkel nem volt bajom. Nem vagyok elfogult anya, de nagyon jó gyerekeim voltak, soha problémám velük nem volt. Jól tanultak. Péter fiam, aki elektromérnök lett, igazán kiváló valaki volt, az első alkalommal bejutott az egyetemre, de akkor még csak Bukarestben volt ez az elektronikai szak, és ott végezte el, és ott is maradt mint kutató mérnök. A felesége egy román kislány, Angela, ma már komoly asszony, akit Bukarestben ismert meg, ő ott dolgozott a városi könyvtárban, de közben elvégezte a látogatás nélküli jogi szakot, úgy kerültek össze. 1981-ben házasodtak össze. Sosem tévődött fel a probléma, hogy zsidó származású. Péter szorgalmas fiú volt, a hülyeségig becsületes. Közben született egy édes kislányuk, Andrea, ötévi házasság után. Tehát Péter ott maradt Bukarestben, egy kutatóintézetben dolgozott, nagyon elismerték, nagyon ügyesen dolgozott. A forradalom után [1989 után] a menyem mindenáron el akart menni. Jöttek ezek a

hírek, hogy Izraelben kolbászból van a kerítés ugyebár, és volt egy olyan érzés benne, hogy ő nem akarja, hogy ezzel a Diamantstein névvel baja legyen. Ő mondta ezt, holott ő „get-beget” [valódi, vérbeli] román volt, ő forszírozta, és 1992-ben el is mentek Izraelbe. Most Petah Tikván élnek, a fiam a mesterségében, tehát a szakmájában dolgozik, mióta kikerült, a menyem ott végezte el újonnan a jogot ivrit nyelven, amiért az ottaniak is csodájára jártak, hogy valaki úgy megtanuljon egy nyelvet, egy olyan mesterségben méghozzá, ahol beszélni kell. Az unokám hat éves volt, tehát nála nem volt probléma. Péter fiam beszéli a legrosszabbul az ivrit nyelvet, de ahogy mondják, boldogul vele. A kislányuk, Andrea most érettségizik [2004-ben]. 18 éves, ő orvos akar lenni mindenképpen.

Elmondok egy esetet, mert ez nagyon érdekes volt. Én a lágerben végig együtt voltam egy régi kislánnyal, aki vagy hat évvel volt fiatalabb, mint én. Úgy hívták, hogy Struminger Lia, a mostohaapja után különben Weisz Lia. Auschwitzban egy szelektálás, vagyis munkára vitel alkalmával az édesanyját elvitték, és ő egyedül maradt. De egy talpraesett kislány volt. Mi összekerültünk, nagyon jóba lettem vele, mert ő sokkal életrevalóbb volt, mint én. Tehát végig együtt voltunk, ő volt a kenyeres pajtásom. Hazakerültünk, én többé nem hallottam róla, annyit tudtunk meg, hogy előkerült az édesapja, és elvitte magával. Ennyi volt róla a hír, senki semmit nem tudott róla. Mikor a fiam, még elég rövid ideje ott dolgozott Izraelben, a munkahelyén, egy laboratóriumban volt egy hölgy, és az érdeklődött, hogy a fiam új-e. Na, azt mondja: „Észrevettem, hogy nem beszéled jól a nyelvet. Hogy akarsz beszélni? Románul, magyarul, mert én úgy is tudok?” „Nekem mindegy.” „Hogy is hívnak téged?” Azt mondja: „Diamantstein”. Azt mondja a hölgy: „Én ismertem egy Diamantsteint Szászrégenben”. Azt mondja a fiam: „Nem az, mert az csak névrokon, ismertem.” Erre a hölgy ránéz, és azt kérdi: „Te nem Riemer Zsuzsának a fia vagy? – Általában így ismertek. – Azért, mert a szemedről ráismertem.” Kisült, hogy ez volt a lágertársnőm, akivel évekig együtt voltunk. Ő már rég kint élt Izraelben, én még találkoztam vele, de sajnos ő már meghalt. Elkezdtünk természetesen levelezni. A fiam mondta, hogy mind a ketten sírtak, amikor rájöttek, hogy miről van szó, hogy ilyenek a véletlenek.

A kisebbik fiú, Gyuri sokat gondolkodott, hogy mi legyen, és hát nagyon beleválasztott, mert hát történelemtanár lett. Iaşiban végzett, remek eredménnyel. Sokáig dolgozott Bukarestben, nem tudott hazakerülni, itt egy elég kellemetlen tanfelügyelő volt, és az nem akarta hazahozni, így Bukarestben dolgozott. Ő tulajdonképpen archeológus szeretett volna lenni, de sehol múzeumban nem volt a közelben hely, és így Bukarestben maradt, azzal a gondolattal, hogy Bukaresttel biztos könnyebb cserélni. De hát nem volt egyáltalán könnyű, nem tudott cserélni. 1982-ben nősült meg, egy idevaló magyar kislányt vett el, Derzsi Zsuzsát, ő a közgazdaságit végezte el Kolozsváron. A férjem halála után a volt vezérigazgatója, egy végtelenül rendes ember – sajnos ő is meghalt már, Argint mérnöknek hívták –, kreált egy ilyen inspektori állást Szászrégenben, mert a vállalatnak volt iskolája, és oda kinevezte Gyurit, hogy haza tudjon jönni, mert akkor már nős volt, és akkor így ingázott [Szász]Régenbe. A forradalom után visszakerült megint a tanügyhöz, máshol nem lévén állás, mai napig is Gernyeszegen dolgozik két iskolában. Meg van elégedve. A felesége, Zsuzsa Bukarestben a statisztikánál dolgozott (Direcția Generală de Statistică), majd átkerült, az Asiromhoz mint közgazdász. A házasságuk után öt évre nekik is megszületett a nagyobbik kislányuk 1987-ben. Katinak hívják, és 1990-ben a második kislány, Judit.

Gyuri fiam tudta, hogy zsidók vagyunk, nem volt probléma, de akkor ébredt fel benne a zsidóság érzése, mikor volt a hatnapos háború. Egyszer jött haza a mesével, hogy „Ezek a zsidó

agresszorok...". És erre a férjem elővette, és mondta neki, hogyan lennének a zsidók agresszorok, nézd meg ezt a pici országot, körülvéve ennyi ellenséggel, hogy lehetnek ők, ez a kicsi ország agresszor? Attól a perctől kezdve Gyuriban felébredt, pedig 1967-ben ő még kisleány volt, de őbenne megvan ez a zsidó érzés. Péter fiam, ő kevésbé. Most nem tudom, mennyire érzi magát zsidónak, de ott él, és hála istennek jól van.

A férjemmel 1975-ben voltunk kint Izraelben, és én 1993-ban és 2000-ben voltam. Én nagyon jól éreztem magam, különösen először, mert akkor jöttem-mentem, nem féltem, nem voltak még ezek a problémák. Hát én, dacára, hogy a nyelvet nem ismertem, mégis fel mertem ülni egy autóbuszra, és elmenni egy másik városba. A férjemmel láttunk sokat, az alatt a három hét alatt bejártuk Izraelt, mert a barátok mindent megmutattak. Utoljára, mikor most Péternél voltam látogatóban, akkor már nem volt olyan világ, hogy az ember jöjjön, menjen. Neki ideje nem volt, hogy kirándulásokat tegyünk, rengeteget dolgozott és dolgozik a mai napig is. Ma már kevésbé, mert nem engedik túlórázni őket, tehát nem fizetik.

A férjemnek a bátyja, Pista kiment Izraelbe, mert a kislánya beteg lett. Péterrel különben egykorú a lány, fél év differenciával, és egy nagyon súlyos cukorbetegséget kapott hétéves korában, és azt javasolták, hogy menjenek Izraelbe. A sógoromnak már volt állása. Bukarestben éltek, a sógorom iparművész volt, de gyerekkorban elvesztette a hallását, abszolút nem hallott, csak szájról olvasott, úgyhogy ő elhelyezkedni nem tudott. De fantasztikusan ügyes keze volt, egy darabig úgy is érvényesült Bukarestben, de aztán már nem nagyon volt miből élniük, pláne, ahogy az a gyerek megszületett. Elhatározták, hogy elmennek Izraelbe, azzal a gondolattal, hogy hátha külföldön könnyebben gyógyítják meg a cukorbetegséget. Hát nem gyógyították meg a mai napig sem, de könnyebb volt az étkezés, az a sok gyümölcs meg minden, úgyhogy ma az unokahúgom kinn él Kanadában, már férjével van a lánya is. Velük tartottuk a kapcsolatot, más külföldi rokonunkkal nem.

1989-ben, a forradalomkor a legnagyobb örömöm az volt, hogy az írógépünket, ami itthon volt, nem kellett vinni többé a rendőrségre. Én azt úgy untam, hogy minden évben fel kellett vinni, hogy ellenőrizték, nehogy véletlenül a mi gépünk tasztatúráján [billentyűzetén] valami titkos iromány kerüljön ki – az egész egy formális vizsgálat volt. És jött a forradalom, és akkor megszűnt ez. Ez volt a legnagyobb örömöm, hogy legalább nem kell cipelni az írógépet, és írogatni azokat a betűket. Különben örvendtünk, mert az rettenetes volt, hogy abban az előző időben az embernek az ágyába is benéztek, hogy mindent lekontrolláltak, hogy nem tudtál aludni, hogyha ők nem tudták, hogy merre-meddig. Különösebb problémám nekem nem volt, csak annyi, hogy a férjemnek az unokatestvére Pesten élt – innét került ki, férjével volt egy színésznő –, és amikor jött [Maros]Vásárhelyre, persze nálunk szállt meg, és mindig kellett a rendőrségre menni, hogy engedélyezzék, hogy nálunk lakjon, holott ő itt járt iskolába, itt érettségizett, de mindig meg kellett csinálni ezt a dolgot.

Én sose szerettem a nagy differenciákat, tehát a nagyon gazdag és nagyon szegény emberek közötti különbséget. Mondjam azt, hogy baloldali gondolkodásom volt, mert nem voltam kommunista, és nem voltam párttag, de ezt a differenciát mai napig sem tudom megérteni, és nem fogadom el, hogy az egyik nyomorog, a másik pedig dúskál. Egyáltalán nem kívánom vissza a régi időket, mert az szörnyű volt, azok a sorban állások, azok az éjszakai meglepetések. Jó, hogy személy szerint nem érintett, de az ember hallott, olvasott, tudott a dolgokról, és szörnyű volt – minden éjszaka történt, mint a lágerben is éjszaka csinálták a dolgokat, mindig úgy

rajtaütésszerűen. Minekünk nem volt miért drukkolnunk, mert semmi olyan okunk nem volt, de a tudat, hogy most megint, ha akarsz enni valami húst, vagy inni tejet, akkor te hajnalban álljál órák hosszát azért a tejért. Ezek szörnyű dolgok voltak. De nem voltak ezek a differenciák az emberek között, nagyobb volt az egyetértés, mert mindenki egyformán kínlódott.

1989 után mint vallásosság, nagy differencia nem volt. Mondjuk csak olyan szempontból lett valami változás hogy szabadabban működött a hitközség is, s gyakrabban volt valami megnyilvánulás ott. Nagyobb volt talán az összetartás, talán a központ jobban felkarolta a hitközséget, de nem tudnám pontosan megmondani ezt, mert nem voltam benne a dolgokban. Az utóbbi időben, ahogy tudom, több az összejövétel, tehát jobban összetartanak a zsidók. A hitközségtől én kapok valami élelmiszersegélyt, és ez nagyon nagy dolog.

A férjem meghalt 1986. február 21-én, és három hétre rá született a bukaresti unokám, Andrea, és szükség volt rám, mert a menyemnek nem volt senkije. Részben jó volt az én szempontomból, el voltam foglalva. Ameddig Romániában voltak, 1992-ig, azt lehet mondani, hogy egy fél évet az unokámmal voltam, mert kétszer egy évben mentem Bukarestbe, nem egy hétre, hanem két-három hónapra, és nyáron mindig itt volt a gyerek. Tehát volt mit csináljak. Amikor ők elmentek Izraelbe, kezdődött itt a segítség, mert közben megszületett itt Judit, a kisebbik unoka is, és a nagyobbikra, Katira, ügyeltek a Zsuzsi szülei, a menyem szülei. Na, most már megoszlott, én is besegítettem, úgyhogy ezek a fiatalok csak áldhatnak minket, mert nagyon sok segítséget nyújtunk nekik a mai napig is.

Most már nincsen tervem utazni. Voltam Amerikában 1989-ben, vagy három hónapot voltam a László Pál unokatestvér özvegyénél, a Veránál, mert jóformán mindent egyszerre csináltunk. Egyszerre mentünk férjhez, három nap differenciával született a Péter és az ő fia, és egy pár hét differenciával halt meg mind a két férj. Mondhatom, hogy az unokatestvéremnél nagyon szép volt, gyönyörű volt ez az út. Aztán voltam Gyuri fiamékkal Belgiumban, mert Gyuriék, a gernyeszegi iskola keretén belül összebarátkoztak egy belga csoporttal, akik segítik nemcsak az gernyeszegi iskolát, de Gernyeszeget magát is. Nagyon összebarátkozott a fiam, különösen az egyik családdal, akik gyakran jöttek [Maros]Vásárhelyre, és rendszerint nálam laktak, mert Gyuriéknál nincs hely. Amikor 2000-ben az egyik gyerekük nősült, ragaszkodtak, hogy menjek én is, mert hát én voltam a romániai mama, úgyhogy Gyuriékkal együtt voltunk Belgiumban. Nagyon szép volt, és akkor voltunk Hollandiában is, mert ott él Zsuzsinak a legjobb barátnője. Úgyhogy ez egy nagyon szép kirándulás volt, és abban az évben mentem el Péterekhez is Izraelbe. Közben jártam Pesten is elég gyakran, de most már ülök a babérjaimon, nem akarok sehova se menni. Izraelbe nem fogok elmenni, nincs miért, ezt már nem magyarázom el, mert hosszú. Na, de jöjjenek ők. Pillanatnyilag nem érzem fizikailag, hogy nem bírnám, de hát 82 éves korban az ember nem ugrál.